

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ДО ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗАГРОЗИ**

Практичний посібник

Київ
2022

УДК 159.9

П86

Рецензенти:

В. І. Осьодло – доктор психологічних наук, професор;

І. М. Рижов – доктор юридичних наук, професор

Авторський колектив:

Н. Г. Іванова – доктор психологічних наук, професор (підрозділи 1.2–1.3, 2.1–2.4, 3.1–3.2, 4.3); *О. М. Морозов* – доктор медичних наук, професор (підрозділ 3.3, додаток В); *О. О. Паливода* – кандидат психологічних наук (підрозділи 1.1–1.2, 2.1, 2.4, 3.1); *Ю. І. Андрусишин* – кандидат психологічних наук (підрозділи 4.2–4.3); *Л. В. Герман* – кандидат психологічних наук (підрозділи 1.3, 2.1–2.2); *В. М. Корольчук* – доктор психологічних наук, професор (підрозділи 1.1, 3.3, 4.1); *М. С. Корольчук* – доктор психологічних наук, професор (підрозділи 1.1, 4.1, додаток Б); *І. І. Приходько* – доктор психологічних наук, професор (підрозділи 1.3, 4.2, додатки А, Г); *Ю. М. Широбоков* – доктор психологічних наук, доцент (підрозділи 1.3, 3.1); *Н. А. Агаєв* – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник (підрозділи 1.1–1.2, 2.2); *М. Д. Кузьменко* – кандидат психологічних наук (підрозділ 2.4)

*Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
Національної академії СБ України
(протокол № 4 від 17 грудня 2021 р.)*

Іванова Н. Г., Морозов О. М., Паливода О. О. та ін.

П86 Психологічні особливості стійкості особистості до терористичної загрози : практ. посіб. Київ : НА СБУ, 2022. 160 с.

У практичному посібнику розглянуто психологічні особливості формування стійкості людини до перебування в ситуаціях терористичної загрози, досліджено як феномен психологічну складову тероризму, проаналізовано методи та способи мінімізації негативних наслідків впливу сучасного тероризму в усіх його проявах на психіку людини.

Для співробітників, курсантів і слухачів закладів вищої освіти Служби безпеки України, усіх, хто цікавиться проблемами стійкості особи, конструктивних дій в умовах сучасних терористичних загроз і підвищення антитерористичної компетентності.

УДК 159.9

© Національна академія
Служби безпеки України, 2022
© Іванова Н. Г., Морозов О. М.,
Паливода О. О. та ін., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1 РЕЗИЛІЄНТНИЙ ПІДХІД У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ	6
1.1 Сучасні тенденції застосування резилієнт-підходу в антитерористичній парадигмі.....	7
1.2 Соціально-особистісні вразливості як тригери терористичної загрози	17
1.3 Психологічні аспекти реагування людини на стрес-фактори терористичного акту	24
РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ ТЕРОРИСТА	33
2.1 Психологічні чинники девіантної поведінки терористів.....	34
2.2 Психологічна характеристика терориста.....	40
2.3 Мотивація особи до вчинення терористичного акту.....	47
2.4 Психологічні прогностичні маркери можливих терористичних дій	54
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБУВАННЯ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ	68
3.1 Психологічні передумови виживання людини в умовах терористичного акту.....	69
3.2 Психологічні детермінанти взаємодії людей при перебуванні в зоні вчинення терористичного акту	81
3.3 Психологічні аспекти організації та реалізації переговорного процесу з терористами	91
РОЗДІЛ 4 ШЛЯХИ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ НА ОСОБИСТІТЬ	101
4.1 Стійкість особистості як важлива передумова конструктивних дій під час терористичного акту: особливості формування та розвитку.....	102
4.2 Психологічна допомога під час та після терористичного акту	108
4.3 Проактивне забезпечення конструктивної поведінки в умовах терористичної загрози.....	119
ПІСЛЯМОВА	132
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	134
ДОДАТКИ	144
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	158

ПЕРЕДМОВА

Процеси глобалізації, перерозподіл сил та зміщення політичних акцентів на світовій арені спричинили посилення міжнародної терористичної діяльності. І хоча людство протягом усього свого існування стикалось із проявами тероризму в різних його формах і методах, на сьогодні тероризм фактично стає ознакою сучасного світу, становлячи серйозну загрозу не лише для безпеки окремих держав і міжнародної спільноти загалом, але й кожної людини зокрема.

Значний вплив цього явища на існування людського суспільства, поширення його, вироблення та запровадження нових форм і видів тероризму, активне застосування терористами у своїй діяльності новітніх технологій зумовлюють останнім часом активне залучення до боротьби з цим негативним явищем і наукової спільноти, яка досліджує причини та наслідки поширення тероризму в сучасному світі, вивчає дієвість заходів протидії, аналізує практику побудови системи антитерористичної безпеки в різних країнах. Але навіть це, разом із виокремленням терорології з-поміж інших наук, не дало змоги дійти спільного бачення проблеми тероризму, його основних ознак і визначальних характеристик.

Беручи до уваги те, що тероризм ставить під загрозу світову стабільність та безпеку, уряди більшості держав вирішення зазначеної проблеми вносять до переліку першочергових завдань. На сьогодні більшість провідних країн світу при формуванні державної системи протидії тероризму насамперед посилює силову складову: вони нарощують військову потужність, удосконалюють підготовку підрозділів спеціального призначення, розширюють повноваження поліцейських департаментів. Однак, ураховуючи кількість терористичних атак, які відбулись у світі протягом останніх років, значне збільшення використання терористами сучасних технологій, а також негативні психологічні наслідки терору для населення (зокрема й через активне висвітлення діяльності терористичних груп і організацій у ЗМІ, нових медіа, розповсюдження контенту терористичного й екстремістського характеру тощо), на перший план виходить проблема формування психологічної стійкості населення, що дала би змогу звичайній людині існувати в умовах підвищеної терористичної загрози, зберігаючи при цьому спроможність до своєчасного виявлення ознак можливих терористичних

загроз, уникнення потрапляння до зони можливого терористичного акту та збереження психологічного благополуччя (свого та близьких людей).

У цьому посібнику висвітлюються не тільки основні положення, які визначають сутність такого багатоаспектного поняття як психологічна стійкість, але й комплекс чинників, що сприяють формуванню стійкості особи до терористичної загрози, а також ключові аспекти конструктивної поведінки в умовах терористичної загрози.

Структурно посібник складається із чотирьох розділів. У першому – розглядаються особливості застосування резилієнт-підходу в системі боротьби з тероризмом, аналізуються соціально-психологічні вразливості, що можуть виступати тригерами для посилення терористичних загроз, а також основні реакції людської психіки на дію стрес-факторів. Другий розділ присвячений висвітленню психології тероризму, що дає змогу охарактеризувати особистість терориста та його поведінку й визначити відповідні прогностичні маркери для своєчасного виявлення, профілактикування та запобігання терористичним проявам із боку конкретних осіб. У третьому розділі розкриваються основні положення психології виживання в умовах терористичного акту і, зокрема, особливості поведінки в разі захоплення заручників, проведення переговорів із зловмисниками, урахування індивідуально-психологічних особливостей різних людей, що можуть впливати на їхню поведінку в екстремальних умовах. У четвертому розділі висвітлюються базові концепти мінімізації та нейтралізації негативного впливу на психіку людини терористичних акцій, що мають здійснюватися не лише при наявній терористичній зазрозі, а й на упередження.

Авторський колектив посібника висловлює щире вдячність рецензентам, які не тільки позитивно оцінили цей доробок, але й долучилися до обговорення проблемних аспектів досліджуваної проблематики: доктору психологічних наук, професору Василю Осьодлу – за спрямування до комплексного висвітлення психологічних аспектів боротьби з тероризмом; доктору юридичних наук, професору Ігорю Рижову – відомому досліднику, терологу – за слушні поради та можливість отримати кваліфікований погляд на розробки із зазначеної проблематики з позиції фундаментального підходу до цього складного явища – сучасного тероризму.

1.1 Сучасні тенденції застосування резилієнт-підходу в антитерористичній парадигмі

Тероризм – одна з головних проблем людства у третьому тисячолітті, що зумовлює необхідність відповідної зміни поглядів і підходів щодо сутності глобальної загрози та побудови нової архітектури безпечного співіснування в умовах докорінних змін у геополітичному просторі. Феномен цього явища значно трансформувалася від часів перших терористичних акцій, що були спрямовані насамперед на дестабілізацію суспільно-політичної ситуації в державі. Сьогодні тероризм є фактором не тільки внутрішньодержавного значення, а більшою мірою міждержавного. Тож у сучасних умовах функціонування суспільства тероризм набуває масштабу загальносвітової проблеми. Його поширенню сприяють не тільки процеси глобалізації, розширення та знищення кордонів, посилення впливу транснаціональних корпорацій, але й стрімкий розвиток інформаційних технологій, що дає змогу значно розширити можливості впливу терористичних організацій на політику й діяльність урядів різних країн, пропагувати ідеї екстремізму та нетерпимості, насаджувати радикальні погляди серед окремих верств населення, використовуючи наявні в суспільстві соціальні й релігійні конфлікти, міграційні процеси, економічні труднощі та політичні катаклізми. Природно, що за таких умов держави та міждержавні утворення намагаються вживати активних заходів для протидії такому небезпечному соціальному явищу як міжнародний тероризм, який дедалі стає одним із вагомих факторів дестабілізації суспільно-політичного життя в будь-якій точці нашої планети.

Разом із тим, поширення останніми роками тероризму у всіх сферах життєдіяльності суспільства, його вплив на загальносвітовий безпековий рівень зумовлюють необхідність розроблення нової антитерористичної парадигми, яка не тільки базуватиметься на

Тероризм

(ЗУ «Про боротьбу з тероризмом») – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства із захопленням заручників, підпалами, убивствами, тортурами, залякуваннями населення та органів влади або здійсненням інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій для досягнення злочинних цілей.

Ознаки тероризму:

висока суспільна небезпечність; публічний характер; навмисне створення обстановки страху, пригніченості, напруженості; насильство застосовується стосовно одних осіб або майна, а психологічний вплив із метою спонукання до певної поведінки здійснюється на інших осіб.

силовому протистоянні, а й дасть змогу системно підходити до протидії цьому соціальному явищу як прояву кризи сучасного суспільного розвитку. І хоча наразі антитерористична боротьба кожної країни має свої особливості, зумовлені суспільно-політичною ситуацією, культурними та релігійними традиціями, специфікою розвитку й функціонування державних інституцій, рівнем наявної терористичної загрози на певній території тощо, розбудова новітньої антитерористичної парадигми у загальносвітовому масштабі, на якій зосереджує свої зусилля сучасна світова спільнота, дасть можливість сформувати в людства такий стан, який ви-

значатиме його спроможність протистояти тероризму без порушення прав і свобод пересічних громадян.

У більшості нормативно-правових актів, котрі визначають основні положення контртерористичної стратегії, спрямованої на комплексне співробітництво задля запобігання екстремізму й боротьби з тероризмом, більшою мірою акцентується на правоохоронному реагуванні, блокуванні каналів фінансування тероризму, оперативній протидії обігу різних видів озброєння – фактично концепції «війни з тероризмом». Нова ж антитерористична парадигма має базуватися на системній розбудові боротьби, що включатиме не тільки інформаційно-ідеологічні (пріоритет вирішення конфліктів ненасильницьким шляхом, визнання принципу гуманізму як шляху консенсусу культур, руйнування світоглядного підґрунтя ідеології тероризму) та культурно-цивілізаційні («діалог культур», «альянс цивілізацій», «культура миру» й ін.) компоненти [13], але й соціально-психологічні складові (це, передусім, формування певного комплексу характеристик громад, родини, окремої людини).

Про відповідні концептуальні зміни йдеться і в Глобальній контртерористичній стратегії ООН [9], у якій наголошується на таких заходах у відповідь, заснованих на збалансованому їх здійсненні й спрямованих на запобігання та припинення терористичних актів:

- а) усунення умов, які сприяють поширенню тероризму;

- b) запобігання тероризму та боротьби із ним;
- c) зміцнення потенціалу держав для запобігання / боротьби із тероризмом, посилення ролі ООН у даній галузі;
- d) забезпечення поваги до прав і свобод людини, дотримання верховенства права як визначального принципу антитерористичної діяльності.

Тобто відбувається зміщення акценту у протидії тероризму з позиції «боротьби з тероризмом» на позиції «профілактики тероризму» [37] та «антитерористичної стійкості».

Ця парадигма орієнтує суспільство на створення безпечного середовища, котре дало б змогу забезпечити такі перетворення, які визначатимуть спроможність ефективно протистояти терористичним загрозам та в подальшому відновлювати життєдіяльність шляхом активізації потенціалу державних і недержавних інституцій, громадянського суспільства, людей та конкретної особи.

Таким потенціалом і може виступати резилієнс (resilience) як спроможність адаптуватися до важких ситуацій (викликів) за рахунок «внутрішньої сили», пристосування та певної гнучкості системи (людини, соціальних груп, суспільства тощо). Такий системний підхід до розуміння резилієнсу визначає фокусування і на соціальних аспектах середовища (як-то родина, громада, соціальні спільноти), і на психологічних характеристиках людини (внутрішніх почуттях, емоціях, переконаннях та інших ресурсах особистості).

Слід зазначити, що резилієнтний підхід не є чимось новітнім, що з'явилося у третьому тисячолітті. Вважається, що історія цього терміна починається ще у XIX столітті. І спочатку в психологічних дослідженнях він поєднувався із таким поняттям як «психологічний захист» (передусім неусвідомленим), потім (з 1960-х рр.) – із копінгом, а згодом (з 1980-х) – у поєднанні захисних механізмів і факторів ризику. Саме в цей період (80-ті рр. минулого

Стійкість [90]

– це широкий термін, який означає все, що в наших суспільствах допомагає нам діяти всупереч негараздам (від стихійних лих до кібератак, кампаній з дезінформації, гібридних загроз і, навіть, збройних конфліктів);
– це здатність протистояти та поглинати потрясіння для того, щоб підготуватися до несподіваного.
Чим стійкішими ми стаємо індивідуально та колективно, тим краще ми можемо запобігти кризі або пом'якшити наслідки надзвичайної ситуації.

століття) у роботі з постраждалими внаслідок збройних конфліктів стали застосовувати поняття «психосоціальний» [94]. А вже з 2007 року в багатьох країнах активно починають застосовувати поняття резилієнсу щодо визначення здатності відновлюватися в умовах надзвичайних ситуацій [12, с. 4]. В Україні про резилієнт-підхід почали активно говорити у 2017 році після початку воєнних дій на сході нашої країни як напрямок превенції та психокорекції негативних наслідків неоголошеної «війни» [38].

В аспекті антитерористичної парадигми наразі резилієнт-підхід використовується з погляду джерел подолання психологічної «травми», яка виникає у людини внаслідок потрапляння в «зону ураження» від терористичних актів [12; 38].

Як соціальний феномен резилієнс (стійкість) передбачає здатність суспільства протистояти потрясінням та відновлюватися після них. Основою такої здатності на рівні суспільства є громадянська

*Резилієнс (ВООЗ) [12]
– здатність
порівняно добре
управлятися
зі складними
ситуаціями, особиста
ресурсність, що може
розвиватися завдяки
захисним факторам.*

гото́вність, на рівні громад (соціальних груп) – наявність певних структур і послуг, ресурсів, лідерів, налагоджених каналів комунікації, на рівні родини – стосунки між родичами (зокрема ефективна комунікація, повага, турбота, спільність цілей і цінностей, інші ресурси, про які йтиметься далі) [12]. Зрозуміло, що резилієнт на соціальному рівні невартий нічого, у разі, якщо така

стійкість не сформована на особистісному рівні. Всі зазначені рівні тісно поєднані між собою і визначають успішність протидії будь-яким негараздам, особливо, терористичним загрозам сучасного світу.

На сьогодні немає чітких меж використання в психології поняття «резилієнс» щодо конкретної особистості. Це, певним чином, визначається різним перекладом англomовної дефініції. Її перекладають як: стійкість (стресостійкість, життєстійкість, емоційну стійкість), здатність (життєздатність), пружність, копінг, посттравматичне зростання [79].

Проте, як би не перекладали цю англomовну дефініцію, на індивідуальному рівні, говорячи про резилієнтність, передусім, визначають наявність у людини певного комплексу психологічних характеристик, що зумовлюють її спроможність проявляти таку

стійкість до несприятливих обставин. Це, насамперед, самооцінка (за адекватного оцінювання себе в особі формуються впевненість, віра в себе, що дає змогу легше сприймати та долати виникаючі проблеми). Впевненість у своїх силах дає можливість проявляти самостійність, незалежність, а відтак здатність контролювати перебіг ситуації (зокрема й несприятливої) та активно на неї впливати. Такі особи здатні не тільки самостійно ефективно долати труднощі, але й надавати допомогу іншим, активно комунікуючи та проявляючи турботу про них.

Отже, атрибутами індивідуальної резилієнс є: самооцінка, соціальна чуйність та опора на власні сили [12]. Ці атрибути виступають і ресурсами здатності протистояти несприятливим умовам травмувальних подій. Передусім, це стійкі й позитивні переконання людини щодо зовнішнього світу і власного «Я», які сприяють стабільності та збереженню рівноваги (постійності, динамічної сталості), зміцненню Я-концепції особистості.

Зазначене відображає розуміння резилієнсу як індивідуальної характеристики, що «захищає від негараздів життя та запобігає розвитку психічних розладів як реакції на травматизацію» [12].

У разі розуміння резилієнсу як динамічного процесу йдеться про адаптацію, відновлення сил і ресурсів в умовах появи нових ризиків та уразливостей. У такому випадку розуміємо, що резилієнс (стійкість) значною мірою залежить від досвіду, отримання певних знань, умінь та навичок ефективних дій у визначених умовах проблемної ситуації. Відповідно, чим більше в людини позитивного досвіду подолання життєвих труднощів, тим більше в неї ресурсів і здатностей зберегти благополуччя у складній ситуації [12].

Зрозуміло, що неможливо при формуванні антитерористичної стійкості особи штучно занурювати її в усі можливі ситуації терористичної загрози, проте накопичення певних знань усе ж таки можливе й доцільне. Разом із тим, є й інший спосіб підвищення резилієнтності (стійкості) особи до терористичних загроз. Це, передусім, розвиток інших особистісних атрибутів здатності протистояти несприятливим обставинам, а також оптимізація (розвиток, формування) складових інших рівнів (соціального, родинного).

Слід зазначити, що характеристики соціального оточення відіграють вкрай важливу роль у стійкості особистості до терористичних загроз. До того ж, вони самі (точніше, їхня відсутність)

можуть виступати модераторами стресу. Зазвичай при характеристиці соціального оточення йдеться про соціальну інтеграцію, соціальне пристосування, соціальну підтримку, соціальні ресурси й ін. Крім того, науковці виокремлюють такі конструкти соціального оточення, які тісно взаємопов'язані одне з одним (див. рис. 1.1):

- соціальна інтеграція;
- соціальна мережа («персональна соціальна мережа», «система стосунків», «особистісна (індивідуальна) мережа стосунків», «егоцентрична мережа» тощо; система соціальних стосунків окремої людини [1];
- соціальна підтримка (задоволення соціальних потреб у близькості, практичній допомозі, заспокоєнні, розрядці, захисті тощо).

Рисунок 1.1 – Конструкти соціального оточення, які відіграють важливу роль у стійкості особистості до терористичних загроз

Отже, **соціальна мережа** являє собою комунікативні зв'язки певного соціального комплексу. Говорять, що соціальна мережа складається з «вузлів» (окремих особистостей означеного соціального утворення) і «з'єднань» (стосунків) між ними. Для опису такої структури стосунків використовують різні осі, виділяючи [56]:

- структурні ознаки (величина, приватні групи);
- інтеракційні ознаки (тривалість стосунків);
- функціональні ознаки (підтримка, навантаження).

З поняттям мережі пов'язуються іноді конкретні ролі, і в результаті виділяють, наприклад, мережу родичів, дружби або

робочу мережу. Для визначення та використання цього конструкту найчастіше враховуються (окремо або в комбінації) такі *критерії*:

- суб'єктивне значення людини – афективна мережа;
- її рольова належність (партнер, родич, сусід тощо) – рольова мережа;
- функції (зокрема й підтримки) – мережа обміну і підтримки;
- частота контактів – комунікативна мережа.

Поняття «*соціальна підтримка*» описує головний функціональний аспект соціальних стосунків і мереж стосунків, який складається з таких конструктивних компонентів [56]:

- розуміння того, що тебе підтримують (*perceived support*);
- отримана або реальна підтримка (*enacted support*) і взаємна підтримка;
- мережа підтримки (*support network*), або ресурси підтримки, що дають можливість звернутися до тих, хто підтримає і допоможе.

Тож джерелами підтримки виступають носії ролей (партнери, родичі тощо), а її змістом – два головних типи підтримки (психологічна й інструментальна), що поділяються на різні підкатегорії (психологічна підтримка: емоційна, когнітивна, орієнтована на самооцінку тощо; інструментальна підтримка: поради, інформація, робота, гроші й ін.) [56].

Вважається, що соціальна підтримка приводить суб'єкта до переконання, що його люблять, цінують, піклуються про нього й він є членом соціальної мережі та має з нею взаємні зобов'язання [80]. Вона фактично передбачає обмін ресурсами між, принаймні, двома індивідуумами, що сприймаються як донор і реципієнт, із метою «обміну благополуччям для реципієнта». Про важливість цього складного феномена в житті людини свідчать і досить ґрунтовні його дослідження. Зокрема, крім згаданих уже (S. A. Cohen, T. A. Wills, S. A. Shumaker, A. Brownell), варті уваги наукові розвідки А. Хілл щодо виокремлення типів соціальної підтримки й Т. Вілле, присвячені розгляду її компонентів [56].

Так, до *типів соціальної підтримки* належать:

- 1) емоційна або інтимна – турбота про іншого, довіра й співпереживання йому;
- 2) інструментальна або матеріальна – допомога колег по роботі, фінансова допомога, забезпечення ресурсами;

3) інформаційна – сприяння у вирішенні проблеми шляхом надання важливої інформації, поради;

4) зворотний зв'язок або підтримка у формі оцінки – оцінка виконання після вирішення проблеми.

Щодо *компонентів соціальної підтримки*, то, зазвичай, виділяють такі:

1) структура (сімейний статус, число друзів, зв'язок із родичами, членами формальних і неформальних організацій тощо);

2) функції (емоційна, оцінна, інформаційна, ресурсна);

3) ефект (задоволеність підтримкою).

Вважається, що соціальна підтримка здатна зменшити негативний ефект стресових подій, які впливають на самопочуття, психічні й соматичні системи, і таким чином підвищити рівень стресостійкості. Це відбувається за рахунок того, що наявність підтримки супроводжується позитивним психічним станом і викликає редукцію психічних і соматичних симптомів. Це явище, що статистично виявляється як ефект взаємодії між ступенем навантаження і підтримки [93], було названо буферним.

Є декілька варіантів можливих ефектів соціальної підтримки (див. рис. 1.2).

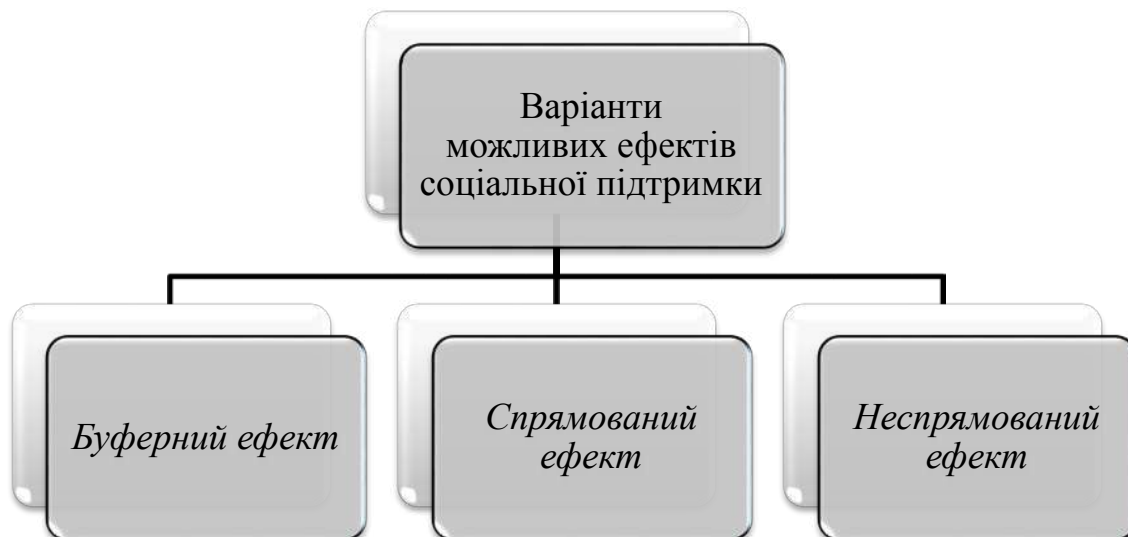

Рисунок 1.2 – Ефекти соціальної підтримки

Перший варіант – буферний ефект. Вплив стресу високої інтенсивності пом'якшується соціальною підтримкою, що виступає як буфер між стресором і людиною. Вплив стресу низької

інтенсивності не включає дії соціальної підтримки, і організм переборює стрес без її участі. Висока соціальна підтримка нейтралізує негативний вплив стресу високої інтенсивності й забезпечує збереження здоров'я. Низька соціальна підтримка при стресі високої інтенсивності не має буферного ефекту, що призводить до погіршення здоров'я.

Другий варіант – спрямований ефект. Наявність соціальної підтримки сама по собі сприятливо впливає на збереження здоров'я. Наявність слабкої соціальної підтримки, її відсутність призводять до погіршення здоров'я.

Третій варіант – неспрямований ефект, високий рівень соціальної підтримки підвищує самооцінку, що сприяє збереженню здоров'я. Низька соціальна підтримка знижує самооцінку, у результаті чого здоров'я погіршується. Дослідники не виключають взаємодії у всіх трьох варіантах [91].

Відповідно можна виділити п'ять шляхів позитивного впливу соціальних відносин і підтримки [91]:

1. *Соціальний ефект «щита».* Ефект передається в соціальному оточенні: соціальна структура стосунків сприяє редукації стресових подій і збільшенню позитивних подій, що можуть стабілізувати і навіть поліпшувати компетентність у подоланні стресу та загальний стан індивіда.

2. *Когнітивний ефект «щита».* Передбачається, що сприйняття соціальної підтримки (сприймана підтримка) редукує релевантні для стресу негативні судження про події й одночасно підвищує нерелевантні або так звані сприятливі оцінки навколишнього світу. Це сприяє позитивній оцінці об'єктивних ознак ситуації та їхнього суб'єктивного значення [80].

3. *Ефект емоційної розрядки і буферизації.* Стосовно емоційних реакцій багато досліджень показує, що вже одне знання про існування близьких людей, тим більше їхня особиста присутність (С. Шехтер називає це соціальним приєднанням), можуть редукувати емоційні реакції, особливо страх і невпевненість, викликані якоюсь майбутньою або теперішньою стресовою ситуацією, а значить – протидіяти їй. З іншого боку, відсутність або недостатність близьких осіб і підтримки може погіршувати загальний стан і підвищувати схильність до стресів [80].

4. *Когнітивний ефект подолання проблеми.* Цей механізм впливу пов'язаний із когнітивним процесом вторинної оцінки, а значить, з обраними при цьому цілями подолання й стратегіями подолання. Одне знання того, що можеш залучити когось до вирішення певної проблеми або порадитися, навіть сама думка, що близька людина розуміє проблему, може змінити уявлення про стрес і можливості його подолання й у цьому розумінні виявляє когнітивну операцію подолання.

5. *Соціальне подолання, або допомога в подоланні стресу.* Ще один шлях впливу стосується функцій отриманої підтримки. Можна допустити, що реально отримана підтримка (допомога в подоланні) має три функції: підтримання конкретних, релевантних психологічних систем подолання (наприклад, зміцнення моралі, самоцінності, самопродуктивності); активна підтримка в подоланні та вирішенні проблем (наприклад, допомога при виробленні можливих рішень); пряме втручання в подолання (надання психологічної допомоги тощо).

Отже, стійкість особистості до терористичних загроз визначається не тільки її персональними характеристиками. Визначальну роль у спроможності особистості протистояти тероризму відіграють соціальні чинники, що виявляються в наявності сприятливого оточення у людини. Цінність (позитивне значення) певної соціальної мережі (системи стосунків) визначається передусім тими ефектами впливу (соціальний і когнітивний ефект «щита», емоційна розрядка і буферизація, подолання проблеми та допомога в подоланні стресу тощо), які вона чинить на конкретну особу. Соціальна підтримка не тільки дає можливість зберегти психологічне здоров'я людини в несприятливих / стресових умовах, але й підвищує її самооцінку, впевненість у своїх силах та позитивному розвитку подій тощо. У поєднанні із сформованими копінгамі й захисними механізмами це формує резилієнтність особистості як комплексну характеристику здатності ефективно протистояти негативним соціальним процесам та явищам.

1.2 Соціально-особистісні вразливості як тригери терористичної загрози

Терористичну загрозу визначають як комплекс існуючих та потенційно можливих чинників, що створюють небезпеку вчинення терористичного акту щодо об'єкта можливих терористичних посягань (до таких об'єктів, з-поміж іншого, відносять і фізичних осіб, стосовно яких можуть вчинятися терористичні акти) та настання негативних наслідків для нього [26]. Фахівці, які вивчають проблеми сучасного тероризму й, зокрема, передумови та причини значного поширення цього явища в сучасному світі, все частіше наголошують на тому, що лише викорінення цих теророгенних факторів дасть можливість зменшити кількість терористичних загроз та підвищити безпеку пересічних громадян у всьому світі.

Саме тому в межах сучасних поглядів щодо продукування основних форм протидії тероризму, розбудови антитерористичної стратегії питанням виокремлення передумов і тригерів («спускових гачків») виділяється одне з пріоритетних місць. Це зумовлене тим, що саме профілактика тероризму, зменшення сили мотиваторів і низки каналів залучення нових adeptів тероризму, формування стійкості суспільства до терористичних загроз та вироблення механізмів мінімізації негативних наслідків їхніх проявів якраз і є тим основним вектором, який просувається сучасними ідеологами контртерористичної діяльності. І дедалі більше уваги в цьому аспекті вони приділяють саме психологічним і соціальним процесам та їхньому взаємозв'язку, що, з одного боку, можуть мати невідлужний сенс, а з іншого – бути «спусковим гачком» соціальних девіацій.

Важливо визначити, які соціальні та психологічні аспекти не тільки зумовлюють підвищення рівня терористичної загрози, але

Рівні терористичних загроз [60]:

«СІРИЙ»

(можлива загроза) – наявність факторів (умов), що сприяють вчиненню терористичного акту;

«СИНІЙ»

(потенційна загроза) – наявність інформації про підготовку до вчинення терористичного акту, що потребує підтвердження;

«ЖОВТИЙ» (імовірна загроза)

– наявність достовірної (підтвердженої) інформації про підготовку до вчинення терористичного акту;

«ЧЕРВОНИЙ» (реальна загроза) – у разі вчинення терористичного акту.

Корінні причини тероризму

(VIII Міжнародний конгрес ООН з попередження злочинності та поводження зі злочинцями (Гавана, 1990 рік) [64]):

- бідність;
- безробіття;
- неграмотність;
- нестача доступного житла;
- недосконалість системи освіти й підготовки кадрів;
- відсутність життєвих перспектив;
- відчуження й маргіналізація населення;
- загострення соціальної нерівності; ослаблення сімейних і соціальних зв'язків;
- недоліки виховання;
- негативні наслідки міграції;
- руйнування культурної самобутності;
- брак об'єктів культурно-побутового призначення;
- поширення ЗМІ ідей і поглядів, що ведуть до зростання насильства, нерівності та всіх форм нетерпимості;
- світовий глобалізаційний процес.

й найбільше потерпають унаслідок впливу екстремальних умов терористичних актів. Ці аспекти характеризують уразливості суспільства, громади, особи перед тероризмом, тобто є тими слабкими місцями та чутливими точками, які насамперед зазнають негативного впливу, змінюються в умовах посилення терористичних загроз, а також стимулюють поширення цього явища у загальносвітовому масштабі.

Отже, досліджуючи значне зростання терористичних загроз у світі, вчені й фахівці-практики передусім дійшли висновку, що збільшилися напруження в суспільстві та кількість регіональних і територіальних конфліктів. А це безпосередньо пов'язане з такими соціальними процесами, як: глобалізація, що спричиняє руйнування культурної самобутності народів і подальше розшарування суспільства; загострення соціальної нерівності та, відповідно, зростання бідності; нестача житла; міграція

(особливо з країн, де ведуться бойові дії, актуалізовані міжетнічні конфлікти, складна політична чи криміногенна обстановка) та ін. Напруження в соціальній сфері зумовлює поширення радикалізму й екстремізму, ідеї яких активно транслюються ЗМІ та новими медіа. Відсутність життєвих перспектив, а також маргіналізація населення, зниження рівня освіти, безграмотність людей, що спричиняє безробіття, та, відповідно, неможливість задовольняти свої базові потреби спонукають останніх до проявів нетерпимості, агресії, пошуку зовнішнього ворога. Зазначене призводить до збільшення кількості прихильників радикального і, зокрема, насильницького вирішення існуючих проблем.

Як зазначав З. Бжезинський, в основі збільшення терористичної загрози лежать джерела й умови, що породжують фанатичні мотивації та настрої, переконання й рішення. Тож вкрай важливими постають проблеми виявлення цих об'єктів масового збудження, виокремлення того, що «руйнує серця і свідомість людей» [13; 18].

Серед причин виникнення терористичних організацій у певній країні чи регіоні також виокремлюють:

– відсутність ненасильницьких механізмів вирішення економічних, соціальних, політичних, расових та інших суперечностей;

– принципову налаштованість / прихильність однієї зі сторін до використання насильницьких форм боротьби, що базується на відповідній ідеології, у поєднанні з низьким рівнем політичного впливу такої групи в суспільстві.

Крім того, в основі розвитку тероризму лежать такі суперечності сучасної дійсності [68]:

– розкол суспільства на різні групи за економічним становищем;

– поглиблення конфліктів (національних / міждержавних, релігійних тощо);

– відсутність системи гарантій безпеки населення (розпад старої та несформованість нової).

Тож, сьогоднішня непередбачуване. Загрози можуть виходити з різних джерел, суб'єктів, подій (неспланованих, як-то: зміни клімату, стихійні лиха, біологічні небезпеки, і цілеспрямованих: терористичні атаки, кібератаки, різні види соціальних конфліктів тощо).

Для визначення небезпеки тероризму слід визначити не тільки соціально-психологічні передумови його існування

Тероризм є продовженням війни іншими засобами

– небаченого рівня технологічний розвиток у військовій галузі призвів до того, що війна в класичному варіанті стала неможливою / абсурдною. Оскільки абсурдність війни не означає закінчення конфлікту, боротьба тепер набуває інших форм (М. Сід-Ахмед).

Теророгенність

– інтегративна якісна характеристика соціальних процесів і систем, що характеризує їхню потенційну схильність до використання терористичних заходів у практиці вирішення соціальних конфліктів [59, с. 46].

та поширення, а й також – що саме найбільше потерпає внаслідок збільшення терористичної активності. А це, насамперед, суспільство, яке формується з людей, і саме на неї – людину – зорієнтована терористична діяльність, і саме вона є тією основною жертвою та ціллю ураження тероризму.

Класично виділяють соціальні та психологічні наслідки будь-яких надзвичайних подій. Всі вони (і психологічні, і соціальні) можуть бути поділені на такі групи: проблеми, що існували й раніше; проблеми, які виникли внаслідок дії означеної ситуації; проблеми, які утворилися через надання допомоги.

Так, серед психологічних наслідків надзвичайних ситуацій дослідники передусім виокремлюють емоційні стани людей, їхню поведінку та зміну взаємин [22]. Унаслідок дії надзвичайної ситуації в деяких людей (постраждалих, свідків, інших прямих і непрямих жертв) можуть спостерігатися такі **психологічні наслідки**: непатологічний дистрес, психічні розлади (зокрема й такі специфічні, що безпосередньо пов'язані з дією стрес-факторів, як гострі стресові розлади (ГСР), посттравматичні стресові розлади (ПТСР), розлади адаптації, тривожні розлади, депресії тощо); девіантні прояви (зловживання алкоголем, вживання наркотиків та інших хімічних речовин із метою змінення свідомості й ін.

До **соціальних наслідків** надзвичайних ситуацій належать передусім такі зміни в соціальних характеристиках [22]: посилення дискримінації окремих груп у суспільстві, «таврування» (навішування ярликів) певних категорій, що може призводити до погіршення, зокрема, їхнього економічного та соціального становища; руйнування існуючих стосунків – соціальних мереж (на рівні громади, сім'ї тощо); зниження довіри до представників інших спільнот, організацій, а також до окремих лідерів, представників владних структур тощо; зниження / знищення ресурсів; збільшення насильства тощо.

Разом із тим слід ураховувати, що під впливом зазначених проблем і певних соціальних та особистісних чинників сформовані в людини мотиви можуть підсилювати або знижувати значущість один одного, суперечити наявним можливостям їх реалізації. Із цією закономірністю нерідко пов'язані внутрішньоособистісні – мотиваційні конфлікти, сутністю яких є боротьба мотивів. Класичним у психології вважається опис мотиваційних конфліктів,

зроблений Куртом Левіном [32]. Предметом його уваги були конфлікти, котрі виникають саме в результаті боротьби мотивів, одночасної актуалізації несумісних мотивів, що суперечать один одному. Тобто внутрішньоособистісний конфлікт зумовлює одночасну дію на індивіда протилежно спрямованих тенденцій. Існують три основних варіанти цих конфліктів:

1) вибір між двома однаково привабливими, але взаємовиключними альтернативами (умовою виникнення конфлікту є одночасна актуалізація рівних за силою мотивів несумісних дій; створюється ситуація, коли в людини одночасно виникає декілька бажань, але реалізувати можна тільки одне);

2) вибір між двома однаковою мірою непривабливими можливостями (вибір «із двох бід треба обрати меншу» ускладнений рівнем інтенсивності мотивів уникнення);

3) коли одна й та ж мета (можливість, вибір) рівною мірою як приваблива, так і неприваблива (у цьому випадку внутрішня боротьба пов'язана із виваженням усіх «за і проти»).

Загалом людина може бути схильною до конфлікту, якщо вона знехтувана або не визнана «своєю» серед важливої для неї соціальної групи, якщо її інтереси та запити не задовольняються, а претензії на місце «ключової фігури» зустрічають відсіч із боку навколишніх. У цілому конфліктність особистості оцінюють за такими показниками:

• *психологічні* (особливості темпераменту, високий рівень агресивності, психологічна нестійкість, нездатність до саморегуляції, упереджене ставлення до опонента, низький рівень комунікативної компетентності тощо);

• *соціальні* (особливості умов життя і діяльності, середовища та соціального оточення, загального рівня культури й ін.).

Крім того, до характерологічних передумов виникнення конфлікту належать [15; 34]:

- нетерпимість до недоліків інших;
- ухилення від відповідальності;
- знижена самокритичність і критика інших;
- прагнення до домінування, авторитарність;
- тривожність, неврівноваженість, імпульсивність, нестриманість;
- схильність до агресивної поведінки;

- схильність до домінування у взаєминах;
- відсутність внутрішньої духовної культури;
- неуважність до людей;
- егоїзм тощо.

Тобто, конфліктні особистості: нерідко мають різні комплекси; неадекватну самооцінку (завищену, занижену); незадоволені своїм статусом або роллю в певній соціальній групі; дратівливі та постійно незадоволені; напружені й агресивні; прагнуть до постійного задоволення хворобливого самолюбства, приниження інших і зняття психічної напруженості; є досить вразливими та реактивними. До того ж, мотиваційні конфлікти можуть підсилювати рівень агресії, роздратованості та зумовлювати деструктивні дії, щоб ліквідувати такий особистісний дисонанс. У цей період психічної нестабільності та невірноваженості люди є досить вразливими та піддатливими до впливів, оскільки рівень критичності мислення знижується.

Як відомо, люди мають різний рівень піддатливості до психологічних впливів і по-різному можуть виявляти обман чи маніпуляцію. Підвищенню ефективності певного методу чи прийому психологічного впливу сприяє загальний фізичний та психологічний стан, у якому перебуває особа, зокрема: рівень втоми, емоційного збудження, відчуття «відірваності» від світу, самотність, сум, дефіцит інформації тощо. Окрім того, успішність психологічного впливу залежить від індивідуально-психологічних особливостей і сформованих якостей людини, зокрема, довірливості, тривожності, невпевненості, мрійливості, нерішучості, відповідальності, само впевненості, самоконтролю тощо.

Тобто найуразливішими до психологічного впливу є особи з високим рівнем навіюваності (сугестивності). **Навіюваність** розуміється як інтегративна характеристика людини, що визначається ступенем її сприйнятливості до психологічного впливу та містить такі основні структурні компоненти (див. рис. 1.3): характерологічні особливості, умови, у яких здійснюється психологічний вплив, та чинники, що сприяють / заважають його ефективності.

До характерологічних особливостей, які визначають схильність до навіюваності, належать: занижена самооцінка; вразливість; довірливість; наївність; простодушність; безвольність; нерішучість; боязкість; несміливість; низький рівень прагнення до

самовираження. Встановлено також, що навіюваність пов'язана з такими особливостями як вік, професійна та гендерна належність, ієрархічні відносини.

Рисунок 1.3 – Компоненти навіюваності, що визначають ступінь сприйнятливості особистості впливу

Крім того, навіюваність може проявлятися на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях і вирізнятися певними особливостями, насамперед:

– *на емоційному рівні* – вразливістю, сприйнятливістю, чутливістю, тривожністю; люди з такими характеристиками в ситуації емоційного виснаження вдаються до незрілих та інфантильних форм поведінки, можуть бути схильними до образ, неадекватного реагування, непрогнозованих реакцій тощо;

– *на когнітивному рівні* – відсутністю критичності у сприйнятті інформації, фактів і самих себе; закритістю; здатністю до самовиправдання, самообману, самоприкрашанням власної персони; довільністю у тлумаченні на свій розсуд різних фактів, подій та інформації;

– *на поведінковому рівні* – підпаданням під психологічний вплив; наслідуваністю чужих норм і правил; реактивністю дій.

Отже, указані вище соціально-особистісні вразливості людини можуть виступати каталізатором гіпертрофованого сприйняття терористичної загрози в суспільстві. Так, досить вразливими є люди, яким притаманні такі риси, як: підвищений рівень тривожності, невпевненість у собі, знижений настрій, постійні побоювання за

себе та близьких, нерішучість, неспроможність відстояти свою позицію, боязкість з елементами покірності, підвищена драгівливість, нестриманість, агресивність, імпульсивність, нетерпимість, емоційна збудливість, конфліктність, імпульсивність, низький рівень самоконтролю, схильність до агресивності, відсутність чіткої соціальної позиції та власної думки, замкненість, «зануреність у себе». Піддатливість до психологічного впливу також зумовлюється чинниками навіюваності, до яких належать: стан психічної або фізичної втоми; виснаженість; недостатня поінформованість про предмет впливу; дефіцит часу; стан невизначеності; способи здійснення психологічного впливу, а також виховання, система соціальних відносин та індивідуальні властивості особистості, на базі яких розвивається навіюваність.

1.3 Психологічні аспекти реагування людини на стрес-фактори терористичного акту

Сьогодні згідно з Класифікатором надзвичайних ситуацій [24] надзвичайна ситуація соціального походження трактується як порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єктів на ній або на водному об'єкті, спричинене протиправними діями терористичного і антиконституційного спрямування або пов'язане із зникненням (викраденням) зброї та небезпечних речовин, нещасними випадками з людьми тощо. Відповідно, до надзвичайних ситуацій соціального походження належать надзвичайні ситуації із захопленням заручників (код: 30660). Зрозуміло, що такі ситуації є стресовими для людини.

В умовах терористичної загрози поєднується вся різноманітність напружених ситуацій, які класифікують таким чином [50]:

– швидкодомінуюча напружена ситуація – неочікуваність, дефіцит часу, елементи новизни в завданнях;

– довготривала напружена ситуація, пов'язана з необхідністю протягом тривалого часу виконувати / утримуватись від виконання певних дій;

– напружена ситуація з елементами новизни – передбачає складний вибір одного із двох / іноді багатьох рішень;

– напружена ситуація, що потребує готовності до екстремальних дій, – пов’язана з діяльністю в умовах суттєвого дефіциту часу або, навпаки, із різними різкими змінами, які потребують швидкої реакції;

– ситуація, у якій поєднуються неочікуваність, раптовість і дефіцит часу на виконання дій, – характеризується умовами, коли, незважаючи на дефіцит часу, потрібно швидко прийняти єдине можливе рішення;

– напружена ситуація, зумовлена надходженням неадекватної, необ’єктивної інформації;

– напружена ситуація «домінантного стану» – спрямована на безпеку діяльності / окремих осіб; одночасно треба виконувати кілька дій успішно;

– критична ситуація – вкрай складна, важка й небезпечна, наслідком дій у якій може бути поразка (зокрема й настання тяжких наслідків для здоров’я та життя себе і оточення), психологічна капітуляція або ж перемога.

Тож поведінка в таких умовах зумовлюється стрес-факторами та найчастіше супроводжується виникненням негативних психічних станів, найтипівішими серед яких є стрес, фрустрація, страх, паніка, агресія. Фактично в процесі терористичного акту людина піддається не тільки фізичному, але й психологічному впливові.

Стрес-фактори

– обставини, що детермінують актуалізацію негативних психічних станів та подальші посттравматичні стресові розлади.

Унаслідок впливу психологічних чинників терористичних загроз у людей формуються почуття незахищеності та небезпеки, підвищується рівень тривожності й нервово-психічної напруженості, що може проявлятися в дезорганізації поведінки, гальмуванні мисленнєвих процесів, зниженні критичності мислення, деструктивній поведінці тощо.

Науковці зазначають, що екстремальні умови є певним сполученням, сукупністю різноманітних зовнішніх і внутрішніх стрес-факторів, що призводять до виникнення негативних психічних станів [29]. Стрес-фактори сприймаються та оцінюються як небезпечні, складні, безвихідні ситуації і відповідно негативно впливають на психіку людини та дезорганізують її поведінку, оскільки таке сприйняття ситуації зумовлює прояв у людини негативних

емоційних станів (тривожності й емоційної напруженості), які чинять психотравмувальний вплив на її психіку.

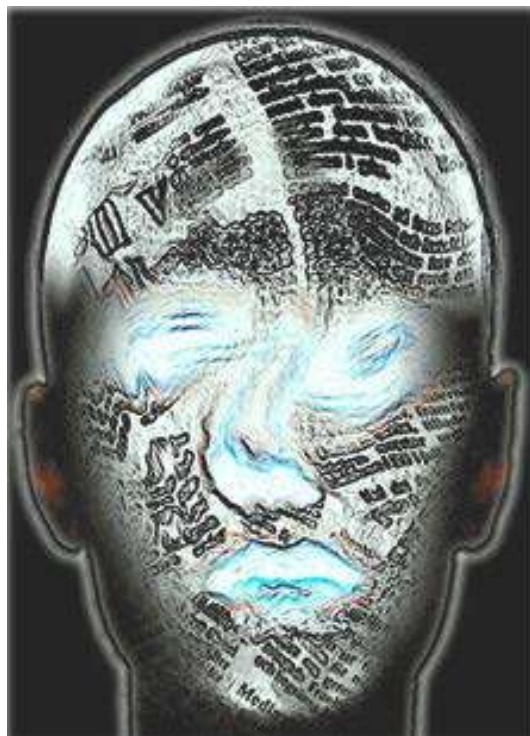
У відповідь на стрес у людини виникає стан (передусім, тривога), який автоматично передбачає реагування організму (активні дії). Така реакція може бути як атакуючою, так і захисною. Це відбувається в організмі завжди і не залежить від того, чи буде фізичний прояв чи ні, якою саме буде реакція на стрес. Автоматично відбуваються зміни на гормональному й нервовому рівнях, виділяються адреналін і норадреналін, напружуються м'язи, підвищується кров'яний тиск, прискорюються пульс і дихання. Цей біологічний механізм приводить організм у стан готовності (людина готова нападати або оборонятися, тікати) до потенційно небезпечної ситуації (однак небезпека може бути реальною або уявлятися такою; це може бути і загроза життю або фізичного насильства, і, навіть, словесна образа). А для того, щоб шкідливі речовини, які виділяються внаслідок сильного стресу, не накопичувались в організмі, необхідне відреагування активними діями. Такі зміни в організмі (активізація нервової та гормональної систем) зумовлюють відповідні зміни в настрої, психічне збудження, психічне та м'язове напруження [25; 39].

А відтак екстремальні ситуації можуть призводити до виникнення підвищеної емоційної напруженості, наслідком впливу якої на особистість можуть бути різноманітні прояви психічної, емоційної нестійкості й навіть нервово-психічні розлади. Небезпека нервово-психічної напруженості полягає в тому, що відбувається гальмування раніше сформованих навичок, а також прояв неадекватних реакцій на зовнішні роздратування та імпульсивних дій, звуження обсягу уваги, пам'яті, виникають труднощі в концентрації та розподілі уваги [28, с. 27–28].

Варто зауважити, що кожна людина, яка потрапляє в надзвичайну ситуацію, поводиться абсолютно по-різному. Характер поведінки визначає багато факторів: індивідуально-психофізіологічні особливості, фізична форма, стан здоров'я, вік, стать, схильність до ризику, наявність попереднього негативного досвіду, світогляд і ціннісні орієнтації, навіть сімейний стан особи.

Фази прояву психічних реакцій осіб, які потрапляють в екстремальні умови:

- ✓ підвищеної тривожності;
- ✓ відчуття героїзму;
- ✓ прагнення до активної взаємодопомоги;
- ✓ особистісної гідності;
- ✓ сподівання на краще;
- ✓ товариськості, непокори; обурення та гніву;
- ✓ розчарування;
- ✓ стану фрустрації та краху мрій;
- ✓ демонстрації несприймання вказівок посадових осіб;
- ✓ виправданості деструктивних дій;
- ✓ небажання лишати друзів у небезпеці.

До негативних факторів, які можуть завадити діяти конструктивно в умовах терористичної загрози, можна віднести такі: акцентуації характеру, невротичність, схильність до асоціальної поведінки, психічні патології, наявність травмувального досвіду, високий зовнішній локус-контроль (приписування наслідків своїх учинків зовнішнім факторам).

До основних психологічних характеристик, які сприяють успішній протидії терористичним загрозам, відповідно належать (див. рис. 1.4):

– *стресостійкість* (сукупність певних особистісних якостей, що зумовлює здатність людини протистояти стресорному впливу або справлятися зі стресогенними ситуаціями завдяки вмілому (без шкоди для свого здоров'я) пристосуванню до них і конструктивності поведінки). Індивідуальна стійкість до стресу зумовлюється певним комплексом індивідуально-психологічних властивостей, що й визначають особливості суб'єктивних способів подолання стресових ситуацій;

– *критичність мислення* (вміння людини аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати достовірність інформації, здатність змінювати свою позицію відповідно до нових фактів та аргументів,

приймати зважені рішення). Тобто, люди, які мислять критично, не поспішають із висновками, а розглядають і оцінюють усю доступну інформацію для прийняття остаточного рішення;

– *врівноваженість* (здатність людини керувати своїми вчинками й поведінкою під впливом різних за силою та якістю емоцій), яка перетинається із стресостійкістю, адже це контроль своїх емоцій та адекватна реакція на будь-яку стресогенну ситуацію.

Крім того, до таких важливих психологічних характеристик належать: розвинуті інтелектуальні здібності, адекватна самооцінка, раціоналізм, розвинуті комунікативні якості, здатність до самоаналізу, креативність, наполегливість тощо.

Рисунок 1.4 – Основні психологічні характеристики, що зумовлюють успішність протидії терористичним загрозам

Загалом у більшості людей, незважаючи на сформованість / несформованість виокремлених вище якостей, поведінка в екстремальних умовах може супроводжуватися виникненням специфічних психічних станів, найтипівішими серед яких є страх, фрустрація, паніка, конфлікт, криза. Такі стани за силою та характером багато в чому залежать від стресора (збудника). Внаслідок його впливу може спостерігатися тимчасова втрата здатності до будь-якої ефективної діяльності людини, яка психологічно неготова до екстремальних умов.

Але точно передбачити наслідки впливу стресогенних чинників досить складно. Це пов'язано з тим, що між стресорами та їхніми наслідками опосередковано діють інші фактори. До них належать: індивідуально-психологічні особливості людини, її компетентність щодо подолання стресогенних навантажень (тенденції копінгу), соціальні фактори (соціальна мережа, соціальна підтримка). Негативні зміни в особистості під впливом стресогенних чинників відбуваються також через значне підвищення рівня особистісної тривожності. Зазначене може, зокрема, зумовлювати розбалансованість і неадекватність поведінки; панічні та фрустраційні прояви. У таблиці 1.1 указано прояви легких стресових реакцій.

Таблиця 1.1 – Легкі стресові реакції

Фізичні прояви	Емоційні прояви
✓ тремтіння;	✓ тривога;
✓ нервозність; холодний піт, сухість у роті;	✓ нерішучість;
✓ безсоння;	✓ дратівливість, скарги;
✓ пришвидшене серцебиття;	✓ забудькуватість;
✓ запаморочення;	✓ нездатність зосередитися;
✓ нудота, діарея;	✓ жахи;
✓ виснаження;	✓ легке здригання від шуму, спалахів;
✓ погляд у нікуди;	✓ сльози, плач;
✓ труднощі мислення, мовлення і спілкування	✓ гнів, втрата довіри до себе і товаришів

Перелік реакцій на стресові ситуації досить великий. Так, це можуть бути: страх, тривога; фізичні прояви (тремтіння, слабкість, больові відчуття, втрата апетиту, безсоння, нічні кошмари тощо); нервозність, неспокій, напруженість; пригніченість, печаль, плач; злість і дратівливість; дезорієнтація, а також заціпеніння, нерухомість, замкнутість тощо. Такі психічні розлади, що виникають відразу після впливу екстремальної ситуації, у Міжнародному класифікаторі хвороб (МКХ) називаються «*гостра реакція на стрес*». Вона може проявлятися і як *психомоторне збудження*, і у вигляді ступору (*уповільнення моторних та психічних процесів*) [25] (див. рис. 1.5).

До найсильніших емоційних реакцій на стрес належать *психологічний шок* – короточасна втрата здатності до психічної діяльності у людей, психологічно неготових до дій в екстремальних умовах [62], і *фрустрація* – поєднання тривоги, безнадійності, апатії та депресії, що виникає часто в результаті психологічних зривів, невдач у досягненні цілей.

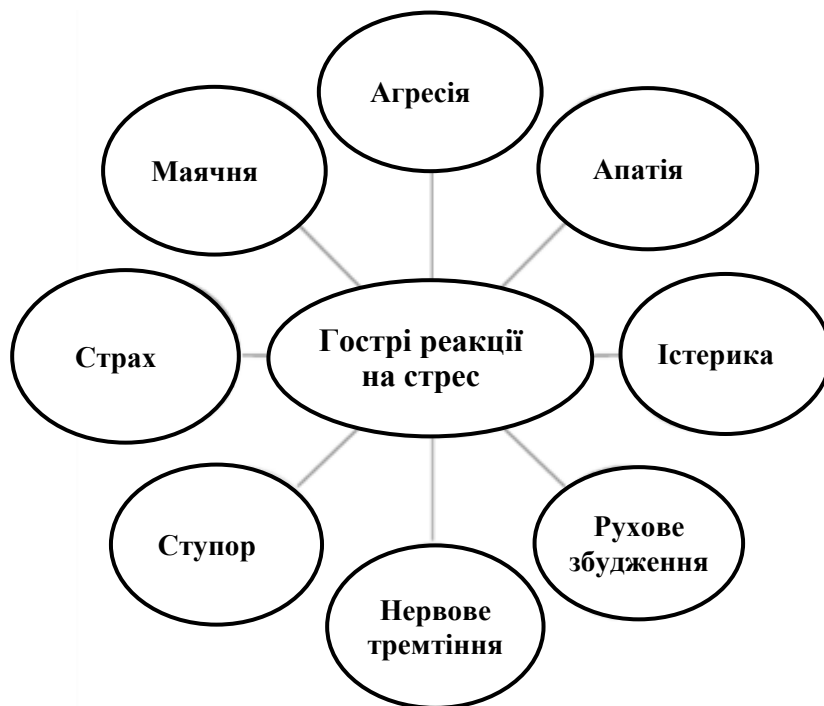

Рисунок 1.5 – Гострі реакції на стрес

Тривога – це реакція на можливу небезпеку, реальну чи уявну, емоційний стан дифузного безоб’єктивного страху. Тривога, на відміну від страху як реакції на реальну небезпеку, характеризується невизначеним відчуттям загрози. При перебуванні у стані тривоги в організмі людини виробляються певні гормони, які змінюють режим роботи серця, підвищують тиск, частоту пульсу, послаблюють захисні сили організму, коли стрес-фактори впливають найнегативніше.

Ще одним поширеним психічним станом, що може виникати під впливом екстремальних умов, є *стрес*, пов’язаний із великими розумовими навантаженнями, необхідністю швидкого вибору та прийняття рішень, реальною небезпекою, можливими помилками, відхиленнями від запланованої програми дій, високою відповідальністю за кінцевий результат діяльності.

Також слід ураховувати певні фази прояву реагування особистості на зовнішні обставини (підвищеної тривожності, відчуття героїзму, прагнення до активних дій, сподівання на краще, непокори, обурення, гніву, розчарування, краху мрій, демонстрації, виправданості деструктивних дій тощо).

Після гострої реакції на стрес (коли дія стрес-факторів завершується) розпочинається *перехідний період*, під час якого так само спостерігаються різні дезадаптивні прояви, проте основне спрямування активності людини в цей час присвячено меті – мінімізації загрози. Після цього в разі несприятливого розвитку подій (неспроможності організму виробити адекватні ситуації реакції тощо) може виникнути посттравматичний стресовий розлад [25]. Крім того, невміння особи регулювати свої психічні стани і дії призводить до негативних наслідків як для самих постраждалих від терористичного акту, так і для навколишніх, знижує здатність до соціально-психологічної адаптації та є серйозною перешкодою в реалізації життєвого потенціалу. Щоб зменшити негативні наслідки впливу психотравмувальних чинників на людину, її слід попередньо психологічно підготувати до можливого перебування та адекватних дій в умовах терористичного акту.

Отже, реагування особи на стрес зумовлюється багатьма факторами, серед яких визначальними є індивідуальні характеристики, готовність до подолання несприятливих / небезпечних умов, наявність внутрішніх ресурсів такої стійкості. Так, у психологічно готових осіб: актуалізується почуття обов'язку, відповідальності та рішучості; відбувається самомобілізація сил і можливостей; підвищуються рівень енергійності, активності та наполегливості; спостерігаються зібраність, змобілізованість та мотивованість до рішучих дій, адекватність реакції на зміни обстановки тощо. Якщо людина психологічно готова до перебування в екстремальних умовах, то її пізнавальні процеси також працюють у звичному режимі, а в деякого навіть ефективніше. Зокрема можуть покращуватися пам'ять і критичність мислення, підвищуватися рівень уваги.

Поведінка психологічно непередготовлених людей може супроводжуватись: панікою; агресивністю, роздратованістю та різкістю або навпаки – млявістю, нерішучістю та розгубленістю; зниженням рівня наполегливості; безпомічністю й безпорадністю; погіршенням критичності мислення, концентрації уваги та спостережливості;

егоїстичністю тощо. До того ж, у невідготовлених осіб під час перебування в екстремальних умовах знижуються якість та обсяг сприйняття інформації, погіршуються оперативне мислення та пам'ять. Також можливе таке [19]:

- тимчасові порушення довготривалої та оперативної пам'яті, а в деяких випадках – повне гальмування короточасної пам'яті;
- занадто виражена невербальна та вербальна активність, неспроможність вислухати всі запитання;
- поведінка супроводжується певною ейфорією;
- порушення можливості сприймати інформацію та згадувати її;
- дезорієнтація у просторі та часі;
- гальмування вербальних і невербальних процесів, неспроможність нормально рухатися (ступор).

Емоційне перенапруження в умовах терористичної загрози може викликати прагнення до уникнення активності в поведінці, економії емоційного реагування, перегляду власної системи цінностей, а певні ситуації вкрай негативно впливають на психіку й організм людини через наявність стресогенних чинників високого ступеня інтенсивності, зокрема таких [19]:

- ситуації, у яких є загроза життю і здоров'ю;
- поранення, контузії;
- загибель близьких людей, колег;
- жахаючі картини загибелі та страждання людей;
- випадки загибелі людей, відповідальність за які людина може приписувати собі;
- події, у результаті яких постраждали честь і гідність особистості;
- тривале перебування в екстремальних умовах;
- тривале обмеження біологічних і соціальних потреб;
- різкі та неочікувані зміни умов життєдіяльності;
- незвичні екологічні умови;
- тривала відсутність контактів із близькими тощо.

Урахування вказаних особистісних проявів дасть змогу не тільки оптимізувати свої дії в умовах терористичної загрози, а й зберегти власне життя та життя навколишніх людей завдяки об'єктивній оцінці ситуації, відповідній поведінці та прогнозуванню дій осіб, які можуть вчинити терористичний акт.

портрет терориста портрет терор

ет терориста портрет терориста

портрет терориста портрет терори

ет терориста портрет терориста

портрет терориста портрет терор

ет терориста портрет терориста

ста портрет терори

иста пор

ориста портрет терориста порт

портрет терориста портрет терори

портрет терориста портрет терор

трет терориста портрет терориста

портрет терориста портрет теро

ет терориста портрет терориста

ртрет терориста портрет терорист

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ

ОСОБИСТОСТІ ТЕРОРИСТА

2.1 Психологічні чинники девіантної поведінки терористів

Тероризм із погляду суспільної моралі – це завжди відхилення, аномалія, девіація. Адаже цій діяльності притаманні майже всі ознаки девіантної поведінки [17]. Вона:

– не відповідає загальноприйнятим (офіційно визнаним) соціальним нормам;

*Головною
особливістю терору
і тероризму
як насильства
є однібочна
спрямованість.*

– супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації;

– викликає негативну оцінку з боку інших людей (негативна оцінка може мати форму громадського осуду або соціальних санкцій);

– завдає реальної шкоди (це може бути дестабілізація існуючого порядку, заповідання моральної та матеріальної шкоди, фізичне насильство і заповідання болю, погіршення здоров'я. У крайніх своїх проявах девіантна поведінка становить безпосередню загрозу для життя);

*Девіація
визначається
як певні відхилення
в поведінці,
що суперечать
нормам, прийнятим
у певному соціумі
(стандарту).*

– узгоджується із загальною спрямованістю особистості (а не є наслідком кризової ситуації чи може зумовлюватися потребою в самообороні);

– розглядається в межах медичної норми. Хоча, аналізуючи діяння терористів, у багатьох дослідників виникає думка про стан їхнього психічного здоров'я. Особливо часто

питання про психічні відхилення терористів виникають у випадках надмірно жорстокого поводження останніх із заручниками. Так, якщо пригадати події 1–3 вересня 2004 року в Беслані, коли терористи утримували в школі 1 128 заручників (у результаті теракту загинуло 338 осіб, із них 186 дітей, більше ніж 700 отримали поранення та каліцтва), виникає багато запитань щодо психологічних особливостей людей, які здатні на такі дії.

Деякі науковці все ж таки пов'язують тероризм із порушенням психіки. Так, Д. Хабард [54], провівши психіатричне дослідження «повітряних піратів» (психічно неврівноважені особи найчастіше були причетні до викрадання літаків), виявив, що в цих осіб

є багато спільного: складне дитинство, відсутність відчуття захищеності у сім'ї, схильний до насилля батько (часто алкоголік), дуже релігійна мати з боязким та несміливим характером, наявність молодших сестер (щодо них майбутні терористи виявляли турботу й опіку), низький власний соціальний статус, фінансові невдачі. Однак такі характеристики можуть бути притаманні й особам, які не мають жодного стосунку до терористичної діяльності.

Більшість дослідників переконана, що психічні відхилення є нетиповими для терористів, адже їхня наявність негативно б вплинула на можливість як здійснювати, так і координувати терористичну діяльність (особливо у великих масштабах). І наскільки б не хотілося дослідникам «поставити діагноз» таким особам, насправді явно виявлена психопатія трапляється досить рідко, і найчастіше такі прояви спостерігаються не в тих осіб, які причетні до терористичних угруповань та організацій, а у терористів-одинаків.

Популярною серед дослідників [11; 54] тероризму є також думка, що впевненість терориста у своїй правоті базується на включенні захисних механізмів психіки – екстерналізації (пояснення своєї поведінки зовнішніми обставинами) і дисоціації (одночасне існування в особі суперечливих, несумісних обґрунтувань своїх дій). Найчастіше такі характеристики притаманні людям, які отримали певні психотравми в

У Радянському Союзі такою гучною справою була спроба викрадення Ту-154 родиною Овечкіних, коли мати із своїми 10 дітьми, погрожуючи зброєю та саморобними вибуховими пристроями, намагалися втекти з країни. Літак був узятий штурмом, загинуло 9 осіб (із них 5 терористів – мати і четверо її старших синів). З історії цієї родини відомо, що батько був алкоголіком і часто бив дружину та дітей або навіть влаштовував стрілянину з мисливської рушниці. В одному з таких випадків старші сини сильно побили батька, внаслідок чого він помер (це було визнано самообороною).

«Для залякування заручників один із терористів розстрілює мешканця Беслана Р. Р. Бетрзова. Його тіло протягли залом спочатку в один бік, потім в інший. Дівчаток змусили підтирати кров за трупом» ... «На другий день ставлення бойовиків до заручників різко погіршується: їх перестають водити в туалет, безперервно стріляють угору та загрожують розстріляти всіх. Діти практично лежали на бомбах» ... «Хучбаров попередив членів банди про те, що, якщо хтось із них дасть заручникам їжу чи воду, він особисто його вб'є» (із спогадів жертв. Документальний фільм «Беслан. Помни».)

дитинстві (дефіцит спілкування з батьками, важка хвороба, перенесене насилля тощо) та порушили цілісність своєї «Я-концепції», яка не змогла інтегрувати позитивні і негативні якості. Індивід із такою особистісною структурою ідеалізує своє позитивне «Я» (тобто все хороше, правильне, що заохочується соціумом), а всі свої негативні характеристики, проблеми, слабкі сторони проєктує на зовнішнє оточення, яке сприймає як вороже. Найвідомішим прикладом людини з такою характеристикою є Адольф Гітлер, який потребував зовнішнього ворога для звинувачення його у своїх промахах і слабкостях.

Зазвичай такі механізми захисту використовують особи з яскраво виявленими нарцисичними й пограничними розладами. У них можуть бути психотичні розлади, що характеризуються неадекватною поведінкою, порушенням мислення, психомоторним збудженням, дезорієнтацією в просторі, різкою зміною настрою без об'єктивних причин тощо. Завдяки механізмам захисту вони прагнуть шукати джерело своїх проблем, певних життєвих труднощів у навколишній дійсності, а не в собі. І тому просто потребують наявності зовнішнього ворога, якого можна звинуватити у всіх своїх особистих проблемах. Терористична діяльність стає для них тією сферою, де вони відчують себе на своєму місці, серед своїх людей. Урахування морально-етичного аспекту цієї проблеми дає змогу відповісти на запитання: чому психічно здорові особистості, не відчуючи загрози своєму життю та здоров'ю, здатні здійснити насильницькі дії щодо інших?

Терористів також поділяють відповідно до домінуючих мотивів здійснення терористичних актів, що зумовлюють їхню схильність до девіантної поведінки. Так, *терористи за переконаннями* (ідеологічними, політичними або релігійними) щиро вважають усі свої дії корисними для суспільства, тому для досягнення справедливості будь-які жертви є виправданими (таких осіб ще можна назвати «фанатиками»). *Особи з високим рівнем реактивності та агресивності* щодо навколишніх розглядають свою участь у терористичній діяльності як один із можливих варіантів прояву себе. *Особи з психічними відхиленнями* за певних умов також легко можуть стати членами терористичних угруповань, адже через особливості своєї психіки часто вони здійснюють неадекватні та радикальні дії.

У разі прояву релігійного фанатизму (сліпого наслідування ідеї релігійного культу деструктивної спрямованості тощо), що є причиною терористичної діяльності, говорять про можливу наявність у такої особи фрустрованих потреб, переживання безглуздості існування та прагнення віднайти сенс життя, надмірно виражене відчуття провини. Перебування в релігійних спільнотах може сприяти такій особистості в знаходженні сенсу свого життя, уникненні внутрішньої відповідальності за свої вчинки, позбавленні відчуття провини за помилки попереднього життя. У результаті в психіці можуть відбутися такі негативні перетворення, що будуть проявлятися у: відчуженості від інших людей, які не є членами певної спільноти / угруповання; зануренні в релігійність на шкоду іншим сферам життєдіяльності; прагненні жорсткого обмеження своїх потягів / потреб; неприйнятті іншої точки зору (фанатична переконаність у своїй правоті); залежності, зокрема психологічній, від релігійних лідерів тощо [74].

Досить часто тероризм пов'язують із патологічною агресивністю осіб, що підтверджується в результаті аналізу специфічного (демонстративно надмірно жорстокого) поведіння терористів. Агресивні дії терористів також можуть бути пов'язані із фрустрацією, що виникає внаслідок неможливості досягнення життєво важливої мети.

У психологічній літературі виділяють такі характеристики агресії: спрямованість, форми прояву, інтенсивність. Агресія може бути ворожою (її метою є саме заподіяння страждання (шкоди) жертві) і інструментальною (як спосіб досягнення іншої мети) [7]. А одним із найінтенсивніших і найскладніших афектів агресії виступає ненависть. Вона може бути і нормальною реакцією люті (у разі наявності серйозної небезпеки та вимушеності особи вчиняти агресивні дії), і неадекватно посиленою (до рівня психопатології характеру), коли ненависть і бажання помсти стають уже характерологічною установкою людини [3]. У таких випадках можливим є лише один вихід – знищення об'єкта агресії. Ненависть може проявлятися в таких формах (форми представлені в послідовності із збільшенням патології психіки):

– відстоювання жорстких моральних заборон, категоричність (агресивність у доведенні) власних поглядів та ідеалів;

– пристрасне прагнення мати владу над іншими, підпорядковувати або принижувати їх;

– отримання задоволення від страждань об'єкта агресії (садизм);

– радикальне знецінення всього, що не відповідає власним переконанням, прагнення до знищення опонентів (зокрема вбивство).

Агресія, як і будь-який інший емоційний прояв, має певні зовнішні ознаки. Хоча нам може здаватися, що людина, яка вчиняє насильство, перебуває не тільки в стані надзвичайно сильного емоційного збудження, але й є холоднокровною (тобто безпристрасною, неемоційною, їй байдуже).

У змістовому плані основними ознаками агресивної поведінки є такі її прояви, як [17]:

– надмірне прагнення домінувати над людьми, використовувати їх у своїх цілях;

– схильність до руйнування;

– прагнення завдавати шкоди іншим людям;

– надання переваги насильницьким діям у будь-якій ситуації (налаштованість заподіювати біль).

Така агресивно-асоціальна поведінка неодмінно включає насильство в будь-яких формах (вербальні або фізичні дії). Вона часто супроводжується проявом негативних емоцій із боку агресора (байдужість, злість, садистичне задоволення, лють тощо), які зумовлюють виникнення негативних переживань у його жертви (приниження, страх тощо). Вважається, що основними мотивами агресивної поведінки є прагнення руйнувати все, нашкодити оточенню, використовувати інших без урахування їхніх інтересів, усунути будь-які перешкоди (зокрема й людські) на шляху досягнення своєї мети. На когнітивному рівні агресія підтримується відповідними психологічними установками (переконаннями, забобонами, міфами тощо), які підкріплюють внутрішнє відчуття у правильності такої поведінки.

Серед особистісних характеристик, що можуть породжувати агресивну поведінку, виокремлюють (див. рис. 2.1):

– неспроможність особи переносити фрустрацію;

– схильність до наслідування;

– сформованість певного стереотипу в реагуванні на зачіпання особистих інтересів та досяганні своїх цілей;

2.1 Психологічні чинники девіантної поведінки терористів

- слабкість емоційно-вольової саморегуляції, що призводить до невміння контролювати свої афективні прояви;
- неузгодженість внутрішніх установок (особистість вчиняє негативні вчинки, проте, вважає, що діє за моральними принципами).

Також надмірну агресивність можуть спричиняти інші девіантні прояви, як-то: зловживання алкоголем, вживання наркотичних та інших психоактивних речовин, деякі психічні хвороби тощо.

Рисунок 2.1 – Особистісні характеристики, що детермінують агресивність поведінки

Для особистості терориста взагалі характерним є протиставлення себе суспільству загалом, коли інші люди сприймаються як засіб для досягнення мети. Саме в терористичній діяльності така особистість самостверджується шляхом прояву своєї влади над жертвою, і таким чином найповніше задовольняє свої прагнення. А механізм неузгодженості установок звільняє її від жодних сумнівів у своїй правоті, почуття жалю, каяття тощо. Слід зазначити, що відсутність емпатії у терориста до інших людей часто поєднується з високою емоційною чутливістю стосовно себе. А участь у терористичному угрупованні, де особа відчуває себе захищеною, такою, що має підтримку, дає їй змогу самореалізуватися, хоч і в антисоціальній діяльності [35; 40].

Фактично, це своєрідний конфлікт між цілями й засобами їх досягнення, який може призводити до аномічної напруженості, а

відтак фрустрації та пошуку часто незаконних способів її подолання. Часто саме цією обставиною пояснюють досить високий рівень злочинності серед деяких соціальних верств.

Отже, визначаючи тероризм як прояв девіантних форм поведінки, найчастіше дослідники зауважують, що таким особам притаманна патологічна агресивність, або психопатологічний розвиток унаслідок несприятливих умов життєдіяльності.

Проте все ж таки терористична діяльність передусім пов'язана з мотиваційною сферою особи, яка визнає можливість учинення будь-яких, навіть аморальних і протизаконних, дій заради ідеї («мета виправдовує засоби»). Тобто терористична діяльність зумовлюється сформованістю в особи надцінної ідеї, яка іноді досягає рівня фанатичності.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що виокремити комплекс конкретних індивідуально-психологічних якостей, притаманних кожному терористу, неможливо без урахування специфіки тієї ролі, яку він виконує, а також статусу та його посади в терористичній організації. Однак існує певний набір особистісних якостей, які визначають поведінку цієї категорії осіб та зумовлюють їхню девіантність. Це, зокрема, високий рівень агресивності, яка має моральне виправдання; наявність високої єдиної істини / ідеї (в ім'я якої все робиться) та заперечення загальнолюдських цінностей (право на життя, свободу тощо). Крім того, ми погоджуємось із думкою, що більшість терористів є цілком нормальними людьми, однак часто їм притаманні риси акцентуйованих особистостей.

2.2 Психологічна характеристика терориста

На сьогодні написано безліч наукових праць, присвячених дослідженню феномена тероризму в різних його аспектах. Однак і досі точаться дискусії щодо самої природи тероризму та визначення соціально-психологічного портрета особистості терориста.

Деякі з психологічних портретів осіб, причетних до терористичної діяльності, стали підставою для подальшої класифікації терористів (низка типологій буде розглянута далі). Класифікування робили з урахуванням результатів вивчення реальних осіб терористів. Однак типології мають переважно орієнтовний характер,

що дає змогу створити певні особистісні моделі, основу яких становить системне уявлення про зв'язок психологічних характеристик та особливостей поведінки конкретних типажів.

Варто зауважити, що створення психологічного портрета особистості терориста є надскладним завданням, адже члени терористичних груп та організацій залучаються з різних прошарків суспільства, мають різні професії та кваліфікації, є представниками різних культур, релігій і національностей. Важливо розуміти, що особистісні риси терориста передусім будуть безпосередньо пов'язані з конкретним видом терористичної діяльності, до якої він залучений. Неможливо об'єднати в одну групу та виокремити спільний індивідуально-психологічний комплекс, наприклад, у релігійних фанатиків, партизан, радикалів, скінхедів, членів злочинних організацій тощо. Адже для здійснення будь-якого терористичного акту виконавцю необхідно вирішити низку питань: визначити мішені та цілі, вибрати спосіб, місце й час його проведення, продумати всі додаткові обставини, які можуть виникати в такій ситуації. Із певної кількості варіацій поведінки терорист обере ту, що найбільше відповідає поставленому завданню. Такий вибір зумовлюється певними властивостями особистості, серед яких: спрямованість, світоглядні установки, певний життєвий досвід, освітній і професійний рівень, вік, ставлення до себе та інших, морально-етичні й ціннісні орієнтації, релігійні переконання, норми внутрішнього соціального контролю.

Ще однією перепоною у вивченні особистості людей, причетних до терористичної діяльності, є відсутність можливості встановити з ними контакт, поки вони залучені до цієї діяльності. Поки терористи перебувають на волі, об'єктами їхньої зацікавленості щодо проведення зустрічей є журналісти, розмови з якими вони використовують для пропаганди своїх дій і самореклами. Інформація, отримана під час таких зустрічей, не завжди є надійною та достовірною, тому використовувати її можна лише за умови ретельного аналізу та фільтрації. Коли ж терористи потрапляють за ґрати, з одного боку, вони стають доступнішими для проведення бесід, опитувань і спостережень, а з іншого – факти, які вони повідомляють, можуть перекручуватися з метою отримання амністії або м'якшого судового вироку [10].

Спроби скласти психологічний портрет терориста робило багато вчених. Слід зазначити, що важливість такого «портретування» має і практичний характер, адже розуміння природи вчинків терористів, системи ставлень, провідних мотивів, фізіологічних, психологічних, соціально-демографічних та інших аспектів формування їхніх особистісних характеристик дасть можливість не тільки вчасно виявляти ознаки причетності до терористичної діяльності, але й профілакувати залучення терористичними організаціями нових adeptів, ефективно реалізовувати переговорний процес в умовах терористичної загрози, прогнозувати можливий розвиток подій за їхньою участю тощо.

Неможливість скласти повний портрет терориста зумовлюється тим, що тероризм може бути неорганізованим (індивідуальним, тероризм одинаків) та організованим (колективним, державним). В останньому варіанті до складу таких груп входять і ідеологи («мізки», ідейні натхненники, замовники), які, зазвичай, безпосередньо не вчиняють теракти (вони здебільшого високоосвічені, фанатичні, вірять у своє особливе призначення, уміють впливати на інших тощо), і терористи-зомбі (роботи-виконавці), яким притаманні невисокий інтелект, часто психічні відхилення, це зазвичай молоді люди, які обмануті / вплутані в цю діяльність або вчиняють так із безвиході, із помсти тощо [48].

Тож виокремити спільні психологічні характеристики, які б були притаманні всім цим суб'єктам, надто складно. Хоча в літературі часто трапляються такі сентенції: для більшості терористів характерним є те, що «вони виправдовують свої дії або високою метою, або неможливістю вчинити якимось інакше», або «для більшості терористів характерна тенденція до екстерімізації, до пошуку джерел своїх особистих проблем ззовні», а також «яскраво виражена деструктивна аксіосфера, авторитаризм, почуття винятковості, орієнтація на домінування групового етносу».

Вважатимемо, що досить специфічною ознакою терористів є їхнє спокійне ставлення до смерті та готовність померти заради високої ідеї. Це може свідчити про викривлене сприйняття дійсності, небажання приймати раціональні доводи, адже інакше «подвиг» терористів перетвориться на звичайний злочин, що неприпустимо для них.

Окремої уваги потребує дослідження соціально-психологічних і демографічних характеристик осіб, які можуть бути потенційними терористами. До такої групи ризику належать [67]:

- особи, у яких є матеріально-фінансові труднощі;
- безробітні, маргінальні, декласовані елементи суспільства;
- релігійні фанатики, члени релігійних сект, націонал-екстремісти;
- незадоволені діями влади;
- ті, які звинувачують у всіх своїх проблемах представників інших національностей;
- родичі та близькі загиблих із незаконних збройних формувань або постраждали в результаті перебування в зоні збройного конфлікту;
- соціально ізольовані елементи й особистості з асоціальними схильностями;
- молодь, яка через вікові особливості має схильність до ризикованих дій і легко підпадає під вплив засобів масової інформації, що пропагують стандарти агресивної поведінки. У зазначеному вище переліку молодь є однією з категорій осіб, які можуть залучатися до терористичної діяльності.

Щодо віку терористів точних даних немає, діапазон дуже широкий – 20–60 років, але відомо, що сучасний тероризм дуже «помолодшав». В ісламських країнах до проведення терористичних актів часто залучають дітей, яких використовують як смертників-підричників. Що стосується гендерної належності, то на сьогодні немає жодних досліджень, які б продемонстрували кореляцію статевих особливостей із бажанням займатися терористичною діяльністю. На початку тероризмом займалися лише чоловіки, але сучасний світ змінив цю тенденцію. На сьогодні жінки залучаються до проведення терористичних атак на рівні з чоловіками. Частіше складаються такі ситуації, де жінці навіть простіше виконати різні дії, не привертаючи до себе уваги правоохоронних органів або оточення.

Терористи належать до особливого типу людей, у поведінці яких майже немає раціональних компонентів, а емоційні займають превалюючу позицію. Адже життя терориста пов'язане з постійними емоційними коливаннями, що спричинені відчуттям страху за свої життя та здоров'я, переживаннями, що будь-якої миті може

«потрапити до рук» правоохоронних органів або своїх супротивників. Разом із тим, він відчуває сильний гнів та зневагу до недругів, піднесення та захоплення результатами своєї діяльності. Зрозуміло, що такі суперечливі емоції не можуть одночасно існувати без негативних наслідків. Результатом їх зіткнення стають часті внутрішні емоційні конфлікти, що зумовлюють стан хронічного емоційного стресу терориста. Такий стан характеризується високою емоційною лабільністю, коли людина легко переходить від одного емоційного стану до прямо протилежного. Наприклад, вона може спокійно розмовляти, посміхатися, а через декілька секунд, відреагувавши на певний подразник (несприйняття її слів співрозмовником, наведення інших аргументів тощо), почати кричати або навіть спробує заподіяти фізичної шкоди опоненту.

Крім того, оскільки характерними рисами терористичного акту є раптовість і насильницький характер, основною відмінністю терориста від інших осіб є його абстрагування від загальнолюдських цінностей, надання переваги насильницьким методам для досягнення своєї мети та відстоювання своїх поглядів.

Ще однією спільною рисою більшості терористів є особливості їхнього мислення. Їхня логіка дуже відрізняється від логіки пересічної людини. По-перше, емоції найчастіше займають головне місце в цієї категорії людей. Для них важливіше не з'ясування правдивої інформації, конкретних фактів, а віра в те, що їхні дії є єдино правильним шляхом. По-друге, абсолютно знижена критичність мислення: які б переконливі аргументи не наводив співрозмовник, якщо вони не співпадають із поглядами терориста, він починає сприймати такого опонента або як ворога, або як людину, що говорить нісенітниці. Вони не сприймають раціональні доводи та складні смислові конструкції.

Однією зі спільних ознак, яка досить часто проявляється у значної кількості терористів, є відсутність їхньої самоідентичності. Саме цей базовий механізм забезпечує індивіду досягнення та утримання єдності, тотожності і сталості своєї особистості. Поняття соціальної ідентичності виражає переживання та усвідомлення індивідом своєї належності до конкретних спільнот і соціальних груп. Механізм особистісної ідентичності виступає фундаментом усвідомлення індивідом себе як суб'єкта діяльності

2.2 Психологічна характеристика терориста

та означає спадкоємність цілей, мотивів, спрямованості, установок і смисложиттєвих орієнтацій особистості [70].

Усі характеристики, притаманні терористам, не є чимось сталим, вони змінюються відповідно до сприятливості / несприятливості умов ситуації та особливостей реагування на неї, наявного емоційного стану, особистісних проявів і властивостей, динаміки мотивів та ціннісних пріоритетів (див. рис. 2.2).

Рисунок 2.2 – Динамічний психологічний портрет особистості терориста

Слід зазначити, що окремим предметом розгляду дослідників є особиста сторона життя терористів. Найчастіше ці люди не мають успіху ні у професійній сфері, ні в сімейній. Це пов'язано з їхньою неспроможністю до формування значущих міжособистісних стосунків із навколишніми людьми. Хоча останніми роками відмічається тенденція до залучення до терористичних угруповань компетентних спеціалістів із різних галузей: хіміків, фізиків, психологів, інженерів тощо. Однак такі фахівці, зазвичай, не можуть досягнути високого професійного статусу у звичайному житті через труднощі у сприйнятті інших. Вчені зазначають, що така категорія осіб поділяє соціум на три типи [54]:

- ідеалізовані герої (особистості, якими захоплюється, на яких рівняється терорист);
- вороги (на яких спрямована вся його агресія, ті, які уособлюють усе зло, з яким він бореться);
- реальне оточення з повсякденного життя терориста, яке для нього нічого не значить і всерйоз його він не сприймає.

Крім того, низка науковців визначає певні характеристики, які, на їхню думку, найчастіше притаманні особам, причетним до терористичної діяльності. До них належать [1; 27]:

– тенденція до екстерналізації – пошук ззовні джерел особистісних проблем (найчастіше поширено серед віруючих);

– постійна готовність до оборони, надмірна зацікавленість собою, незначний інтерес до почуттів інших (пов'язано з паранойяльністю терористів, які схильні відчувати постійну загрозу від оточення та відповідати на неї агресією);

– перевага емоцій над розумом, упередженість в оцінках, низький поріг терпимості / толерантності, відсутність достатнього рівня самоконтролю, легке та природне ставлення до насилля як до засобу досягнення своїх цілей;

– тенденція до ризику – ставлення до ризикованих ситуацій як до захопливої гри, ставкою у якій може бути власне життя. Найчастіше така властивість притаманна людям молодшого віку, підліткам, але може бути і національною рисою;

– надмірна вразливість, що виявляється у проєкції уявних загроз та зумовлює агресивно-оборонну готовність захищати від них своє «Я»;

– болісне відчуття соціальної несправедливості та налаштованість убачати причини своїх невдач у зовнішніх факторах, перекладаючи відповідальність за них на суспільство;

– відчуття маргінальності і втрати життєвої перспективи;

– соціальна ізоляваність і відчуженість по відношенню до соціуму, однак ставлення до своїх однодумців кардинально протилежне – превалює сильне бажання приєднання до групи, тобто до групової ідентифікації або належності.

Загальновідомим є і той факт, що потенційними терористами є соціально відчужені люди. Інша категорія людей, які потрапляють до терористичних організацій, – це ті, хто бореться за права найбільш знедолених (підтримка несправедливо засуджених, захист прав тварин, проблеми екології). Через часті сутички з правоохоронними органами й безперспективність досягнення мети мирними способами вони поповнюють лави терористів. Специфікою такої діяльності є високий ступінь ризику та небезпеки: провал одного терориста може призвести до провалу всієї терористичної організації. Тому, на думку М. Тейлора [54], терористичні угруповання

потребують обережних активістів, які можуть, не привертаючи до себе уваги, злитись із натовпом після реалізації терористичного акту. Саме тому нові члени таких організацій проходять дуже ретельний відбір. Люди з психічними патологіями, непередбачувані, нестримні, невгамовні сприймаються як потенційна загроза для існування групи, тому відбраковуються. Однак таку категорію добровольців часто використовують для виконання якихось разових завдань, щоб не наражати на небезпеку своїх людей. При цьому їм повідомляють мінімум інформації, необхідний для виконання завдання, мінімізуючи ризик розголошення конспіративних даних щодо членів організації та її місця розташування.

2.3 Мотивація особи до вчинення терористичного акту

Тероризм, що являє собою особливий деструктивний різновид людської діяльності, формується на основі комплексу мотивів, що спонукають певне коло осіб до реалізації терористичних намірів. Для того, щоб вдало протистояти діям терористів, треба розуміти витoki їхньої поведінки, тобто мотивацію до терористичної діяльності. Тому характер поведінки терористів (антисоціальна, деструктивна, злочинна) залежить від комплексу мотивів, які спонукають до терористичних актів та розповсюдження терористичних ідей. При цьому поведінка людини спонукається не одним, а багатьма мотивами, деякі з них відіграють провідну роль, а інші їм підпорядковуються.

Сутність терористичної діяльності полягає у плануванні, організації та реалізації терористичних актів, а також у поширенні ідеології та пропаганді тероризму (ЗУ «Про боротьбу з тероризмом»).

Вочевидь, усвідомлення мотивів терористичної діяльності є однією з пріоритетних передумов конструктивних дій в умовах терористичної небезпеки, коли доводиться безпосередньо стикатися з терористами та прогнозувати їхню поведінку й обирати найдієвіші способи співіснування з ними, щоб вижити.

Також слід ураховувати, що немотивована особа активно, безрозсудливо та фанатично не буде доводити до завершення свої терористичні наміри, оскільки тільки віра та переконаність у необхідності деструктивних дій спонукають її до терористичної

діяльності. Хоча від самого процесу її реалізації терорист навіть може отримувати задоволення і мати можливість долати свої комплекси та відчувати перевагу й зверхність над іншими людьми, зокрема жертвами терористичного акту. Відсутність мотивації до терористичної діяльності, недостатній рівень розвитку мотивів щодо неї перешкоджають формуванню терористичних організацій / груп та реалізації терористичних намірів.

Аналізуючи чи прогножуючи поведінку терористів, треба розуміти, що їхні мотиви є внутрішніми утвореннями, тобто мають тільки внутрішню, а не зовнішню природу. Кожен мотив є внутрішньою спонукою до реалізації терористичних намірів, оскільки саме спонукання розкриває внутрішній зміст мотиву як феномена, що викликає бажання реалізувати терористичні наміри, змушує, схиляє та підштовхує до дії.

Тобто терористичні мотиви формуються під впливом певних соціальних та особистісних детермінант, зокрема: перебування в деструктивно зорієнтованих соціальних групах, прийняття певних ідеологічних постулатів, взаємодія з антисоціальними спільнотами, сповідування ідей збереження світу за рахунок його звільнення від непокірливих людей, девіантна поведінка, наявність комплексу акцентує ваних рис характеру, психічні розлади тощо.

Водночас, у разі швидкого реагування на певні дії чи вчинки інших людей та події, як, наприклад, під час терористичного акту, терористи можуть і не осмислювати усвідомлено свою подальшу поведінку, у них виникає відповідна реакція, що переважно детермінується підсвідомістю. Наприклад, у стані емоційного збудження терориста такий мотив як «бажання помститися у відповідь на невиконання наказу» не піддається критичному аналізу, а одразу викликає певну реакцію, висловлювання чи дію. Саме так буде реалізовуватися більшість мотивів терористів, оскільки створені ними стрес-фактори викликають дії у відповідь та певну агресію й у жертв терористичного акту.

Загалом у процесі досягнення терористичних цілей самі терористи перебувають у стані психічної напруженості та підвищеного рівня тривожності, що викликає роздратованість і неконтрольовані реакції, а їхні мотиви при цьому виконують збуджувальну функцію.

Остання включає уявлення про:

– потреби, інтереси, цілі, наміри та прагнення терористів;

2.3 Мотивація особи до вчинення терористичного акту

- зовнішні фактори, які змушують поводитися певним чином задля реалізації наявних мотивів;
- необхідність агресивнішої поведінки, залякувань і погроз, які сприятимуть реалізації терористичних намірів;
- отримання влади над певними людьми – жертвами терористичного акту тощо.

Тому, окрім причин виникнення терористичної мотивації, слід звернути увагу на її функціональність, що сприяє формуванню, реалізації та завершенню дій терористів. Виникнення останніх відбувається за певним психологічним алгоритмом (див. рис. 2.3).

Спочатку виникає потреба (тобто відчуття нестачі чогось), яка трансформується в мотив (спонукання, яке спрямоване на усунення певного дискомфорту), що спонукає особу вчинити певні дії для досягнення мети (задоволення потреби). У результаті виникає певна емоційна оцінка від задоволення / незадоволення потреби (досягнення поставленої мети), що внаслідок усвідомлення реалізації / нереалізованості мотиву викликає позитивний / негативний емоційний стан в особі. У разі незадоволення певної потреби виникає негативний стан, який запускає механізм по-новому.

Рисунок 2.3 – Психологічний алгоритм формування мотивації до терористичної діяльності

Функціонування цього алгоритму детермінують і зовнішні обставини, що безпосередньо чи опосередковано впливають на особистість терориста, залежно від сформованих під їхнім впливом внутрішніх переконань, світобачення, інтелектуальних та індивідуально-психологічних особливостей, психоемоційного стану. Тобто мотивація завжди визначає емоційне забарвлення процесу реалізації дій і виконує такі функції:

– *спонукальну* – актуалізує наміри терориста виконувати конкретні злочинні дії та активізує його поведінку щодо їх реалізації;

– *організаційну* – визначає можливі способи дій задля реалізації актуальних терористичних мотивів і досягнення відповідних цілей терористичної діяльності;

– *регулятивну* – зумовлює необхідну поведінку, активізує та спрямовує певні дії, необхідні для задоволення потреб терористів і реалізації їхніх актуальних мотивів;

– *корегувальну* – забезпечує оптимальність терористичних дій і, за потреби, їх зміну залежно від зміни умов терористичної діяльності та рівня значущості актуального для терориста мотиву.

Також функціональність мотивації терориста засвідчує, що для нього мотиви мають виключно позитивний сенс. Негативними є тільки наслідки їх реалізації для суспільства, певних соціальних груп чи конкретних людей.

Найстійкішими мотивами терористів є такі, що забезпечують потребу, яка відповідає їхній певній самооцінці та рівню домагань. Ієрархія мотивів терористів не є сталим мотиваційним комплексом, вона змінюється (див. рис. 2.4):

- з часом (і, відповідно, віком);
- під впливом указівок ватажків терористичних груп і значущих соціальних факторів;
- під дією умов реалізації терористичної діяльності, життєвих і ціннісних пріоритетів терористів тощо.

Крім того, різні чинники можуть змінювати цю ієрархію мотивів. Усвідомлюючись, вони сприяють появі мотиву та впливають на актуалізацію якогось уже наявного мотиву. Мотиви, які для терористів є найбільш значущими, постійно актуалізуються і здійснюють істотний мотиваційний вплив на їхню терористичну діяльність. Основними структурними елементами мотивації є: сукупність

мотивів, які розміщені в певній ієрархії; чинники; потреби; ціннісні орієнтації.

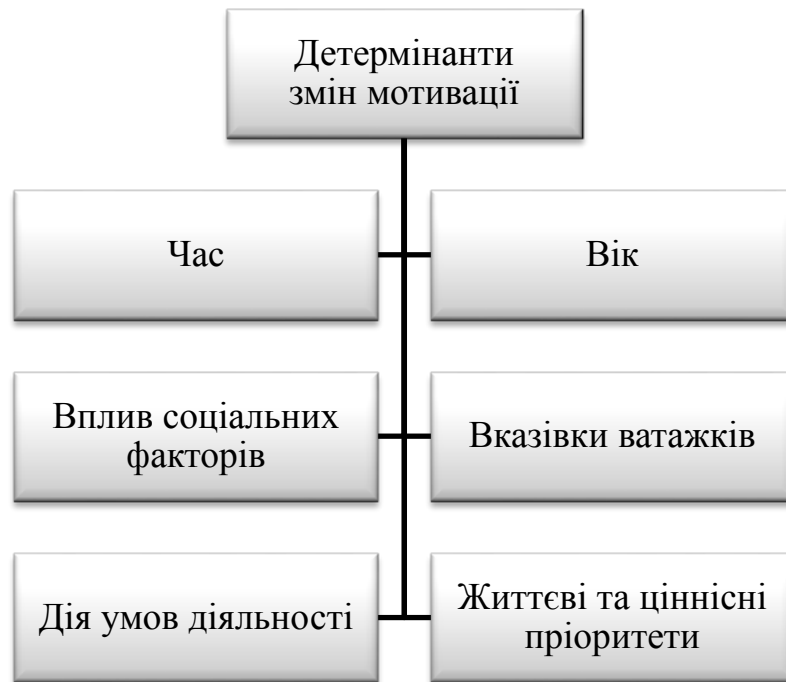

Рисунок 2.4 – Детермінанти динаміки мотивів до терористичної діяльності

У процесі аналізу мотивів терористів також слід урахувувати взаємозв'язок мотиваційної сфери з емоційно-вольовою та інтелектуальною сферами й те, що мотиваційна сфера розвивається залежно від того, наскільки розвинена інтелектуальна. Зокрема, чим розумніший терорист, тим більш осмисленими та стійкими будуть його мотиви до терористичної діяльності, і переконати його в чомусь буде вкрай складно.

Від особливостей емоційно-вольової сфери залежать зовнішні прояви наявності мотивації та динаміка її реалізації. Але весь цей мотиваційний процес здійснюється в певних умовах терористичної діяльності. Ці умови впливають на свідомість і дії терористів у якийсь певний проміжок часу, сприяючи прояву їхніх індивідуально-психологічних особливостей та особистісних якостей. Мотивацію як властивість особистості в більшості випадків не можна побачити чи визначити, а допоможе її зрозуміти тільки наявний у людини комплекс знань із мотиваційної проблематики терористичної діяльності.

Особливість мотиваційної сфери визначає своєрідність терористичної поведінки й індивідуального стилю діяльності терориста.

Залежно від того, наскільки терорист захоплений терористичною діяльністю та як довго її здійснює, виділяються такі основні чотири рівні розвитку терористичної мотивації:

– **початковий рівень** – мотивація формується переважно під впливом зовнішніх чинників і складається з таких мотивів, як: бажання долучитися до терористичної діяльності, прагнення самоствердитися, інтерес до аморальних вчинків тощо;

– **стверджувальний рівень** – мотивація зорієнтована на самоствердження себе як терориста та утворюється під впливом внутрішніх переконань; на цьому рівні додаються мотиви до самоствердження, самоідентифікації себе як терориста, визнання іншими терористами, подолання бар'єру невпевненості;

– **функціонально-дійовий рівень** – мотивація розвивається під впливом комплексу зовнішніх умов терористичної діяльності та внутрішніх деструктивних чинників; на цьому етапі формуються мотиви до планування, організації та реалізації терористичних актів; до пропаганди й поширення ідеології тероризму, розширення кола терористичних намірів та забезпечення досягнення цілей;

– **рівень самовпевненості** – це рівень, притаманний досвідченим терористам, які вже впевнені у своїх силі та спроможності вирішити будь-які питання терористичним шляхом; на ньому мотивація до терористичної діяльності залежить від набутого терористами досвіду вчинення терористичних актів, поведінкових стереотипів і сліпої віри у свою «унікальність та неперевершеність» при досягненні терористичних цілей.

У міру того, як терорист залучається до терористичної діяльності, змінюється і його мотивація. До основних груп мотивів терористичної діяльності належать такі:

– *мотиви самоствердження* – бажання бути унікальним, прагнення до самореалізації, інтерес до специфічної роботи, прагнення справити враження на навколишніх;

– *матеріальні мотиви* – інтерес до матеріальних цінностей, бажання збагатитися за рахунок інших, прагнення до швидкої / легкої «наживи»;

– *мотиви помсти* – бажання помститися комусь чи за когось, прагнення «провчити кривдників», інтерес до «нестандартної розплати»;

– *мотиви влади* – прагнення до відчуття «могутності», бажання керувати іншими та принижувати їх; прагнення до влади та демонстрації своєї неперевершеності;

– *мотиви визнання* – бажання виділитись і бути не таким, як інші; прагнення до визнання іншими неповторності терориста; бажання бути «відомим»;

– *мотиви позбавлення комплексів* – прагнення до настання часу «коли я можу все»; підсвідоме бажання позбутися комплексів; бажання компенсувати нестачу визнання;

– *ідеологічні мотиви* – прагнення підтримувати та нав'язувати певну ідеологію; бажання примусити інших дотримуватися певних традицій і ритуалів; інтерес до певної ідеології та до її запровадження насильницьким шляхом;

– *мотиви наслідування* – бажання наслідувати деструктивну поведінку; прагнення бути схожим, зокрема, на лідера терористичної групи; інтерес до наслідування шляхів спонукування людей до вигідних терористам дій.

Також поведінку терориста ще визначає комплекс мотиваторів, які впливають на прийняття рішень і спонукають до терористичної діяльності:

- зовнішніх – на рівні терористичної організації чи групи, суспільні конфліктогени;

- внутрішніх: поведінкові девіації, потреби й злочинні наміри, жага до збагачення та помсти, акцентуація характеру тощо.

Отже, існує низка мотивів, які активізують, регулюють і спрямовують поведінку терориста на підготовку та вчинення терористичних актів. Також слід розуміти, що здійснювати специфічну й негативну для суспільства терористичну діяльність без мотиваційного потенціалу осіб, які до неї долучаються, неможливо, оскільки зазначений вид діяльності досить мінливий, складний, агресивний і такий, що має низку сильно виражених суспільно неприйнятних наслідків.

Мотиви до терористичної діяльності визначають характер активності терориста під час планування, організації та реалізації терористичних актів, а також породжують у терористів інтерес до злочинної діяльності, почуття «драйву» та «вседозволеності», прагнення довести іншим свою зверхність і спроможність досягати наміченого шляхом реалізації терористичних намірів. А сам процес

мотивації терористів зумовлений зміною потреб, цілей, мотивів, які утворюються, набувають чи втрачають значущість залежно від їхніх особистісних властивостей та особливостей, умов і перебігу терористичної діяльності.

2.4 Психологічні прогностичні маркери можливих терористичних дій

У межах реалізації «Концепції боротьби з тероризмом в Україні», затвердженої Указом Президента України від 05.03.2019 № 53/2019, визначено завдання із запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, зокрема й такі: своєчасне виявлення осіб, які причетні до міжнародних терористичних організацій чи терористичних груп або висловлюють терористичні наміри; викриття діяльності терористів щодо підготовки або вчинення терористичних актів; удосконалення методик пошуку й оброблення інформації щодо осіб, причетних до терористичної діяльності.

Маркер

- показник наявності чогось, індикатор;
- те, що відносить щось до чогось;
- комплекс характеристик об'єкта, які виділяють його серед інших та виступають ознаками його належності до чогось.

Прогнозування

- умовивід щодо перебігу подальших дій / подій;
- обґрунтований висновок про ймовірність можливих змін в об'єкті дослідження на основі аналізу його основних характеристик.

У цьому аспекті можна виокремити два основні напрями: виявлення ознак підготовки до вчинення терористичних актів і визначення можливої причетності особи до вже здійсненого терористичного акту. За першим напрямом важливо визначити можливі прояви в поведінці особи, що свідчать про приготування до реалізації певних протиправних дій, які можна спостерігати безпосередньо (у разі наявності візуального контакту з особою), а також особливості моніторингу інформаційного простору на предмет поширення терористичного контенту (закликів, формування громадської думки, інформаційних кампаній, штучного посилення напруженості в суспільстві, нагнітання обстановки тощо) та залучення нових adeptів (наприклад, створення груп у мережі, зорієнтованих на обговорення

проблемних питань, на перший погляд, не пов'язаних з обговоренням тематики терористичної спрямованості, які в подальшому шляхом «промивання мізків» поступово втягуються до терористичних організацій і проведення терористичних акцій; пошук «чутливих посад» в окремих організаціях (зокрема й безпекових) із метою їх подальшого використання в кібератаках на об'єктах тощо). За другим напрямом виокремлюються заходи з «відсіювання» серед значної кількості підозрюваних осіб, які могли брати безпосередню участь у здійсненні терористичних акцій або залучені до діяльності терористичних груп, а також особливості проведення опитування осіб, причетних до терористичної діяльності, зокрема й пошук доказової бази за допомогою інструментальних методів. Отже, визначення психологічних прогностичних маркерів є вкрай актуальним щодо викриття можливої терористичної діяльності та зменшення терористичних загроз.

Об'єктивність прогнозування перебігу певних подій чи дій конкретної особи залежить, насамперед, від якісного й об'єктивного оцінювання інформації щодо неї. Зокрема, інформація про ймовірність чи безпосереднє вчинення терористичного акту дає підґрунтя для прогнозування наявного рівня терористичної загрози. Також слід ураховувати, що при аналізі сприймання особистістю певної інформації вона має знати свої особливості мислення, пам'яті, уваги, спрямованості. Так, основні мисленнєві операції (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація, абстрагування, конкретизація) дають можливість об'єктивно сприймати отриману інформацію й використовувати її за необхідності. Певна інформація про терориста може сприйматися через зоровий і слуховий канали. Слухати означає напружувати орган слуху, а чути – напружувати мозок, концентруючи увагу на словах, логіці їхнього взаємозв'язку. Але, слухаючи, людина не завжди може почути те, що є насправді, оскільки свідомість у цей час може бути, наприклад, зайнята іншими проблемами, думками, побаченням. Останнє часто використовується, коли для приховування підготовки та початку певної акції з метою отримання «фори» створюються ситуації, що відволікають увагу спільноти / конкретних осіб від певної території, проблеми, події тощо. Також зниження якості сприйняття інформації зумовлюватиме й той факт, що особистість може хвилюватися, мати підвищений рівень тривожності, низький рівень

активізації уваги через відповідний несприятливий / емоційний стан. Ефективне слухання передбачає правильне розуміння слів і почуттів іншої людини, зосередження на розмові. Воно забезпечує усвідомлення почутої інформації, її розуміння. Виокремлюють також внутрішні і зовнішні перешкоди слухання. До внутрішніх перешкод, зокрема, належать так звані «шкідливі звички слухання», пов'язані з конкретною особою. Це, зазвичай, роздуми про щось інше, окрім змісту розмови: свою зовнішність, особисті переживання, фантазії на різні теми, загострення уваги на зовнішності співрозмовника й ін. До зовнішніх перешкод належать: сторонні шуми; акцент того, хто говорить; темп мовлення (занадто швидко чи, навпаки, повільно говорить людина); погана акустика; голос (занадто голосно чи пошепки говорить); неприємні запахи в приміщенні й ін. Тобто, щоб ефективно сприймати інформацію, необхідно вміти відсторонитися від своїх емоцій, певних переживань і мати розвинену оперативну та довгострокову пам'ять.

У якісному сприйманні інформації суттєву роль також відіграє рівень концентрації уваги. Увага виникає залежно від емоцій і розвивається у зв'язку з ними, проте в людини емоції завжди проявляються в сукупності з вольовими процесами. Крім того, значуща для особистості інформація запам'ятовується (все, що утримується в пам'яті протягом 5 хвилин, – переходить у довгострокову пам'ять), а за необхідності – відтворюється. Якщо інформація не дуже важлива для особистості (принаймні, вона в той момент так вважає) або вона її не використовує, то відбувається процес забування інформації.

До того ж, дуже важливою у сприйманні інформації є спрямованість спостерігача / суб'єкта, оскільки саме в ній виражаються цілі, заради яких діє особистість, її мотиви та суб'єктивне ставлення до певної інформації.

Зумовлюють сприйняття людиною інформації також:

- зовнішні чинники – значущість інформації, її обсяг та складність, обставини й умови її сприймання тощо;
- внутрішні чинники – настрій, самопочуття, компетентність, володіння суміжною інформацією й ін.

Крім того, обсяг знань також суттєво впливає на ступінь розуміння, аналізу, інтерпретації та використання певної інформації.

Отже, сприймання та аналіз інформації про терористичну загрозу, особистість і поведінку терориста, прогнозування ймовірності здійснення терористичного акту є складним когнітивним процесом, котрий залежить від індивідуально-психологічних особливостей мислення, пам'яті, уваги, психічного стану та спрямованості конкретної людини.

Напрацювання психологічної науки дають можливість, разом з іншим, на основі аналізу поведінкових та інших особистісних ознак не тільки виявити осіб, які мають наміри здійснити терористичний акт, а й спрогнозувати ймовірність його вчинення. Ця інформація може допомогти і пересічним громадянам, які також повинні не втрачати пильності, бути уважними, знати поведінкові ознаки, що свідчать про терористичні наміри певних осіб, і вміти своєчасно їх виявляти.

Отже, рівень терористичної загрози може зумовлюватися поведінкою певних осіб, які мають терористичні наміри чи вже безпосередньо їх реалізують. Із метою прогнозування рівня (низького, середнього, високого) ймовірності вчинення терористичного акту може проводитися оцінювання особистісних і поведінкових особливостей зазначеної категорії осіб.

Далі представлено варіант критеріїв оцінювання, які можна застосовувати для визначення ймовірності вчинення терористичного акту (здійснення протиправної поведінки) конкретною особою, яка є в полі зору спостерігача. Цей перелік зовнішніх і поведінкових ознак (див. табл. 2.1) було складено за результатами аналізу наявної інформації про особистісні характеристики осіб, які брали участь у терористичній діяльності.

Таблиця 2.1 – Оцінна картка особистості терориста

№ з/п	Наявні характеристики	Бали
Емоційні та фізіологічні реакції:		
1	хвилювання;	
2	понуристь;	
3	голосне дихання;	
4	почервоніння, збліднення;	
5	активне потовиділення;	
6	стискання та облизування губ;	
7	виголоси, випускання повітря;	

Розділ 2 Психологічний портрет особистості терориста

№ з/п	Наявні характеристики	Бали
8	кусання нігтів;	
9	округлення чи прикривання очей;	
10	опускання кутів губ, стиснення зубів.	
Поведінкові ознаки:		
1	метушливість;	
2	зосередженість;	
3	жорсткість рухів;	
4	погляди з поворотом голови;	
5	ховання рук у кишенях, стискання кулаків, потирання долонь;	
6	потирання шиї чи поправлення комірця;	
7	торкання руками очей, роту, щік;	
8	потирання брів, губ;	
9	часта зміна положення рук, ніг;	
10	приховування дій, погляду.	
Функціонально-дійові ознаки:		
1	володіння обстановкою;	
2	чіткість дій;	
3	взаємодія;	
4	оцінювання простору та територіальних меж;	
5	забезпечення візуального контролю;	
6	аудіоконтакт;	
7	дотримання певного алгоритму дій;	
8	бойова готовність;	
9	мобілізованість;	
10	зосередженість на діях.	
Особистісні якості:		
1	хитрість;	
2	агресивність;	
3	цинізм;	
4	демонстративність;	
5	зверхність;	
6	забобонність;	
7	егоїзм;	
8	дратівливість;	
9	безпринципність;	
10	аморальність.	
Сума балів за кожною з 4-х шкал		

За вказаними в таблиці характеристиками можна проводити бальне оцінювання. Наявність зазначених характеристик і ступінь їхнього прояву визначаються за чотирибальною шкалою:

0 балів виставляється в тому разі, якщо зазначений критерій (якість, реакція) відсутній;

1 бал – майже не помітний чи проявляється рідко;

2 бали – притаманний особі і проявляється часто;

3 бали – чітко виражений і проявляється постійно.

Загалом процедура оцінювання інформації щодо особистості терориста – це певний порядок дій із визначення та аналізу особистісних якостей і поведінкових ознак терористів. Всебічне оцінювання передбачає врахування індивідуально-психологічних і зовнішніх ознак особистості терориста, аналіз безпосередньої поведінки, конкретних дій та емоційних проявів у певний момент часу.

Використовують як загальні, так і спеціальні критерії. До загальних належать поведінкові девіації, наявний досвід терористичної / протиправної діяльності або вчинення насильницьких дій, психічні відхилення, мотиви до терористичної діяльності. Спеціальні – зовнішній вигляд, емоційні реакції, специфічні рухи. На критерії оцінювання також впливає конкретна ситуація.

Застосовуючи запропонований комплекс критеріїв, можна отримати уявлення про певну сукупність властивостей особистості і спростити обробку результатів вивчення, оскільки їхня середня величина визначається складанням балів по кожному розділу. Відповідні бали заносяться в оцінну картку (див. табл. 2.1), 120 – максимальний бал. Визначення рівня ймовірності причетності особи до терористичної діяльності за показниками оцінної картки:

до 40 балів включно – низький рівень ймовірності;

40 – 80 балів – середній рівень ймовірності;

81 – 120 балів – високий рівень ймовірності.

Разом із тим, слід ураховувати, що в процесі аналізу поведінки терориста майже завжди проявляється такий психологічний феномен як проєкційність (перенесення своїх емоцій, психічного стану на іншу особистість). Тому, наприклад, якщо ви щойно стикнулись із людиною, яка чимось вас налякала або поведінка якої здалася вам неадекватною у відповідній обстановці, то під впливом страху ви

можете переоцінити чи недооцінити її фізичні властивості й індивідуально-психологічні особливості. Тому з опалу не слід робити певні висновки щодо подальшої взаємодії з цією особою або необхідності інших активних дій. Якщо є час, то доцільно намагатися об'єктивно проаналізувати всі характеристики особистості конкретної людини і тільки згодом обрати певну тактику дій.

Потрібно враховувати й те, що в процесі реалізації терористичних актів у терористів можуть виникати певні специфічні прояви психічних реакцій, а саме: підвищена тривожність; відчуття та / або демонстрація роздратованості, обурення, гніву, а також своєї зверхності й особистісної гордості за вчинені дії. Ці реакції можуть стимулювати терористів і спонукати до швидких змін, активізації проведення певних заходів, виправдовування своїх деструктивних дій, проявів непокори тощо.

Розуміння зовнішніх ознак таких психічних реакцій дасть змогу виокремити осіб, які можливо причетні до підготовки та здійснення протиправних дій.

Важливим напрямом профілактики тероризму є моніторинг мереж на предмет аномальних подій і незвичайної поведінки користувачів (слід зазначити, що такі події необов'язково передбачають зловмисний намір). Це особливо важливо з урахуванням того факту, що останнім часом усе частіше до терористичної діяльності залучаються особи, резиденти тієї країни, у якій планується здійснити терористичний акт. Тож пошук осіб, яких можуть залучати терористичні / злочинні угруповання до так званої «інсайдерської діяльності», можна проводити методом виокремлення факторів середовища й особистісних факторів, які спонукають людину до інсайдерської активності, як-то: антисоціальні риси особистості, економічні та фінансові витрати (взятий великий кредит може стати вразливістю перед пропозицією зловмисника заплатити за конфіденційну інформацію) тощо. Проте лише невелика частина людей з особистісними вадами та/або важкими життєвими обставинами може бути схильна до зрадницьких / протиправних дій [95]. Хоча для визначення уразливості осіб щодо залучення до терористичної діяльності все ж таки можна використовувати аналіз фінансової звітності та даних сімейних файлів, вивчення демографічних даних, сімейного стану, професійної діяльності та задоволеності

своєю роботою і кар'єрою, дослідження рівня оплати праці, премії, нагороди порівняно з витратами, а також ураховувати вік утриманців тощо. А провокування інсайдера керованим стимулом долає обмеження пасивного моніторингу аномальної поведінки.

Далі для запобігання терористичній діяльності необхідно своєчасно виявляти осіб, причетних до неї. І тут у пригоді можуть стати певні технологічні пристрої, які останнім часом усе частіше використовуються у сфері боротьби з тероризмом. Така технологізація процесу зумовлюється значним збільшенням обсягу інформації, використанням сучасними терористичними угрупованнями інтенсифікації людських потоків, що спричиняють уразливість місць значного скупчення людей щодо можливих терористичних атак. Тому потрібно вживати певних заходів для запобігання деструктивним акціям та вчасного виявлення підозрілих осіб, спроможних вчинити терористичні акти. Ці заходи мають бути максимально ефективними (давати змогу отримувати достовірну інформацію, не обтяжену суб'єктивною думкою верифікатора (спостерігача, відповідальної особи)), без додаткових перешкод для інших громадян. Такими технологічними пристроями є прилади, зорієнтовані на виявлення емоційної напруженості, нестандартного (що не відповідає умовам ситуації) поведіння або приховування / надання неправдивої інформації. Зазначені заходи (зокрема з використанням штучного інтелекту) реалізуються як із метою виявлення осіб, які можливо планують здійснити терористичні акти, так і з метою «інструментального опитування» причетних / підозрюваних.

Упродовж усього розвитку суспільства проблема виявлення прихованої інформації та мотивів активності людей у діяльності завжди була і залишається надзвичайно актуальною та викликає значний інтерес як серед керівників різного рівня (зокрема представників безпекових інституцій), так і науковців. Для її вирішення було розроблено, апробовано та впроваджено в практичну діяльність значну кількість різних методик і технологій виявлення обману. Серед інструментальних методів насамперед використовується поліграф або простіший його аналог – портативний пристрій, що діагностує психофізіологічні реакції за допомогою давачів шкірно-гальванічної реакції, іноді в поєднанні з пульсовим оксіметром. Цікавою із цієї тематики є публікація Біла Дедмана [81] про використання МО США пристрою під аббревіатурою PCASS (випуск

цього приладу датується 2008 роком, апробацію пройшов в Афганістані та Іраку) під час перевірки місцевих поліцейських, перекладачів і союзників у процесі прийняття рішення щодо призначення на посади та надання дозволу на доступ до військових баз США, а також щоб звузити список підозрюваних після бомбардувань на дорозі. Цей пристрій використовує комерційний персональний цифровий помічник TDS Ranger із трьома проводами, під'єднаними до датчиків, прикріплених до руки. Перекладач ставить низку запитань (приблизно 20) перською мовою, арабською або пушту, наприклад: «Ви маєте намір відповісти на мої запитання правдиво?», «Чи горить світло в цій кімнаті?», «Ви член талібів?»

Оператор робить позначки по кожній відповіді і після хвилинної затримки для обробки результатів на екрані відображається результат: «Зелений», якщо людина сказала правду, «Червоний» – обман і «Жовтий», якщо результат отримати не вдалося. Метою використання PCASS є тільки сортування групи людей, що потребує перевірки, із більшої кількості в меншу кількість, яку далі потрібно вивчати за допомогою традиційних засобів, таких як інтерв'ю або повноцінне дослідження на поліграфі.

Як і в поліграфі, у PCASS використовуються два електроди для вимірювання напруги шляхом зміни електропровідності шкіри. Прилад також вимірює серцево-судинну активність пульсовим оксіметром, прикріпленим до пальця, а не за допомогою класичної манжети, що має перевагу у вимірюванні частоти пульсу і артеріального тиску. На відміну від поліграфа, PCASS не може виміряти зміни швидкості дихання та виявити контрзаходи або спроби обдурити прилад, наприклад, за допомогою здійснення незвичайних рухів. Точність PCASS у трьох дослідженнях, проведених на замовлення Пентагону, визначається в межах 63–79 %.

Навчання роботи на PCASS так само має свою специфіку. Якщо вимогами до кандидатів у поліграфологи Міністерства оборони є чотирирічний термін навчання, отримання ступеня бакалавра в коледжі та наявність досвіду роботи в правоохоронних органах, то оператори PCASS – це, переважно, співробітники середньої ланки віком від 20 років. Поліграфологи МО США проходять 13-тижневий курс навчання і шестимісячне стажування, а оператори PCASS – лише один тиждень навчання, хоча більшість із

них має військову підготовку як слідчі. PCASS простий в експлуатації, тому що рішення про приховування інформації приймає комп'ютер.

Айтрекінг, або окулографія, – метод відстеження напрямку погляду і рухів очей у процесі розглядання будь-якого візуального контенту, який базується на тому, що увага спостерігача в процесі зорового сприйняття візуального контенту зосереджується і фіксується на тих елементах мультистимула, які мають більш виражену суб'єктивну значущість для особи [5].

У технології айтрекінгу ставиться завдання збирання й аналізу даних про те, як рухаються очі. Експерименти засвідчують, що є реальна можливість діагностувати, класифікувати і згодом прогнозувати стан людей за допомогою айтрекера, ґрунтуючись на виявленні «зон уваги» в процесі сприйняття візуального контенту, відповідного специфіці їхньої діяльності [8]. Отримана інформація корисна для аналізу когнітивних процесів, а також виявлення точок інтересу.

Айтрекінг (eyetracking)
– запис рухів очей, визначення координат погляду, співвіднесення з демонстрованим зображенням.

Завдяки програмному забезпеченню айтрекерів можна побудувати зорові маршрути, тобто траєкторії переміщення погляду людини по об'єкту, а також «зони уваги» або «теплові карти» (heating map). Останнє стало можливим завдяки експериментам з оцінювання руху очей, які довели, що тільки невелика частина елементів зображення привертає увагу опитуваного, і його очі роблять фіксації на цих елементах. Процес руху очей відображає процес мислення людини. Тобто відбувається процес порівняння одержуваної перцептивної інформації з попереднім досвідом людини (так званими «слідами пам'яті»). Процес асоціювання навіть неусвідомленого, але емоційно значущого образу реєструється айтрекером за допомогою фіксацій траєкторій погляду. Отже, якщо серед пропонованих об'єктів наявний суб'єктивно значущий для опитуваного стимул, він буде виділяти його із запропонованого ряду і фіксувати на ньому увагу (затримувати погляд). Чим більш значущий стимул, тим більше він емоційно або мотиваційно забарвлений для конкретної людини, тим довше буде фіксуватися увага на ньому з метою детальнішого аналізу його образу.

Ще одна безконтактна технологія, яка базується на аналізі реакцій очей, була розроблена у 2014 році й отримала назву «EyeDetect». Це найсучасніший, точний, швидкий і комфортний інструмент визначення правдивості відповідей. Технологія дозволена і визнається авторитетною судовою системою США. Під час тестування фіксуються всі непомітні і неконтрольовані людиною рухи око рухового апарату – 60 вимірювань за секунду. На ці процеси неможливо вплинути свідомо, що гарантує високу точність отриманих результатів [57].

EyeDetect – перша технологія виявлення обману за допомогою вимірювання фізіологічних реакцій очей при спостереженні за стимулом. За день перевіркою можливо охопити до 15 осіб на одній станції тестування, час обробки результату – 5 хвилин.

Перевагами цієї технології є:

- *висока точність* – розподіляє обстежуваних за категоріями «правдивий» або «брехливий» із точністю не менше 86 %. При використанні спільно з поліграфом ступінь надійності результату може досягати 99 %;

- *безконтактність* – до обстежуваного не потрібно прикріплювати дроти і давачі;

- *непідкупність і неупередженість* – виключається людський фактор у частині проблем із кваліфікацією фахівця, який проводить дослідження;

- *збільшення обсягу досліджень* – адміністратор EyeDetect може проводити і обробляти до 15 тестів за день;

- *простота у використанні* – навчитися управлінню програмами тесту можна менше ніж за три години [57].

Тест «EyeDetect» майже повністю автоматизований і проводиться комп'ютером. Отже, достовірність тесту не залежить від навичок участі у співбесіді або здатності правильно інтерпретувати фізіологічні звіти. Крім того, тести «EyeDetect» можуть бути розроблені будь-якою мовою, що дає можливість проводити тестування рідною мовою досліджуваного. Тому немає потреби залучати перекладача і не буде похибок унаслідок нерозуміння мови. Тест «EyeDetect», на відміну від тестування на поліграфі, не передбачає підключення давачів до обстежуваного і, відповідно, не викликає дискомфорту в нього.

Методологічно різниця між EyeDetect і поліграфом полягає в такому:

– поліграф чутливий до змін рівня глюкокортикоїдів (гормонів), які ініціюють хімічні реакції, такі як зміни дихання, серцевого ритму та провідності шкіри (накопичення вологи під шкірою). Отже, поліграф аналізує фізіологічні зміни в досліджуваного, який перебуває «під тиском допиту». Це опитування призначене для визначення того, чи бреше людина чи відповідає правдиво. EyeDetect аналізує зміни в розмірі зіниці і рухах очей досліджуваного, які відображають зміни в мозковій активності, коли людина відповідає на запитання тесту;

– у процесі тестування на поліграфі той, хто бреше, буде демонструвати сильніші емоційні реакції на запитання за темами, за якими він вводить в оману. При дослідженні на EyeDetect той, хто бреше, буде демонструвати збільшення когнітивного навантаження при опитуванні за темами, за якими він вводить в оману [79].

Одночасно із станцією «EyeDetect» можуть використовувати «**Physio Tracker**» – багатоканальний фізіологічний пристрій моніторингу, який управляє з'єднаннями та датчиками для вимірювання електродермальної активності, серцево-судинної діяльності, активності дихання та рухів тіла. Живлення від USB-кабелю, підключеного до станції «EyeDetect».

Ще однією технологією, яка застосовується для детекції брехні та виявляє реакції організму людини на обман, є технологія **багаторівневого аналізу голосу – LVA (Layered Voice Analysis)**, розроблена ізраїльською компанією «Nemesysco». Технологія LVA аналізує найдрібніші, недоступні людському слуху, зміни вокальних характеристик голосу респондента в процесі проведення тестування, коли він відповідає на спеціальні запитання. Застосування цієї технології показує, наскільки виражені коливання його голосу, оцінюючи, чи впевнений він у своїх відповідях, наскільки сильне емоційне і розумове напруження. На основі цих даних можна зробити висновок про ступінь достовірності інформації, наданої респондентом.

Вважається, що такий аналіз голосу не здатний виконати навіть висококваліфікований філолог-фонетик, адже програмне забезпечення LVA оцінює найдрібніші голосові зміни в діапазоні

3–5 мілісекунд, у той час як досвідченому фонетику або акустику потрібно не менше 50–100 мілісекунд. Отже, метод комп'ютерного оцінювання зміни амплітудних і частотних характеристик голосу при відповідях на запитання є ефективнішим порівняно зі стандартними методами аналізу голосу.

Для виявлення обману розроблена і застосовується ще одна сучасна технологія, яка має назву «**Окуломоторний тест на обман**» (oculo-motor deception test (ODT)). Концепція вимірювання обману на основі окуломоторної поведінки була вперше задумана у 2003 році [83–85] і базувалась на припущенні, що два когнітивні процеси беруть участь в обмані (пильність і стратегія) та відображаються в різних окулорухових і поведінкових процесах. Отже, при визначенні реакцій очей існує зв'язок між реакцією ока та емоцією збудження [82]. ODT використовує тестовий формат, відомий як тест порівняння релевантних запитань (RCT). RCT розробили як новий метод для використання в аеропортах для мандрівників, які в'їжджають, для виявлення незаконного обігу наркотиків та/або транспортування вибухових речовин [83–85].

Ретроспективний аналіз психофізіологічних методик оцінювання емоційних реакцій осіб у процесі взаємодії з ними дає змогу зробити висновок, що на сьогодні у світі розроблено та впроваджено в практичну діяльність значну кількість методик і технологій детекції обману. Протягом майже століття вирішення цієї проблеми було створено велику кількість методик, заснованих, переважно, на детекції комплексу психофізіологічних показників (частота серцевого ритму і дихання, фотоплетизмограма, ШГР, ЕКГ, термодатчики тощо).

В останнє десятиліття активно розвивається напрям оцінювання правдивості відповідей, заснований на реєстрації руху очей. Ця методика має низку переваг, пов'язаних із тим, що окуломоторні реакції можна реєструвати дистантно, ситуація оцінювання є комфортнішою для респондента, а також із тим, що окорухова активність тісно пов'язана з когнітивною складовою процесу приховування інформації.

Незважаючи на те, що ці методики базуються на різних підходах до виявлення обману, усі вони науково обґрунтовані, пройшли досить тривалу експериментальну апробацію, у процесі якої

було підтверджено їхні валідність і надійність. Тож фахівці в галузі аналізу і прогнозування поведінки людини стали звертати особливу увагу на методи інструментального оцінювання достовірності, що базується на психофізіології.

Проте неважливо, яким чином здійснюється встановлення наявності маркерів терористичної діяльності, – інструментально чи неінструментально (виключно завдяки спостереженню верифікатором), виявлення осіб, можливо причетних до терористичної діяльності, базується передусім на діагностиці ознак емоційного реагування, що не може пояснюватися ситуацією, яка склалась. Виокремлення таких ознак із достатньою ймовірністю дає можливість прогнозувати можливі поведінкові прояви з боку підозрілих осіб.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПЕРЕБУВАННЯ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ
ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ

3.1 Психологічні передумови виживання людини в умовах терористичного акту

Реалії сьогодення детермінують нагальність вирішення низки важливих проблемних питань щодо збереження фізичного та психічного здоров'я людей, які перебувають в умовах терористичної небезпеки. Щоб вижити в таких умовах і зберегти фізичне та психічне здоров'я, людина насамперед має знати елементарні правила поведінки за цих обставин, особливості взаємодії з терористами та прийоми екстреної психологічної само- та взаємодопомоги. І хоча останнім часом усе частіше терористичні акти не пов'язані з утриманням заручників, а здійснюються несподівано та нетривалі в часі (розстріл перехожих, підбивання вибухового пристрою, наїзд на натовп автомобілем тощо), все одно проблема виживання, передусім, пов'язана з умінням особи адекватно діяти в умовах терористичної загрози.

Саме спроможність оцінити ситуацію та вчасно вжити адекватних заходів у цих умовах може зберегти життя (своє і оточення).

Варто тільки згадати нещодавній теракт у Ліверпулі (вибух 14 листопада 2021 року в таксі біля жіночої клініки Ліверпуля), коли таксист, помітивши, що в чоловіка, якого він вів, з-під одягу стирчать дроти, пригальмувавши, вибіг із таксі та заблокував терориста в машині.

Вибух біля жіночої лікарні в Ліверпулі
(14 листопада 2021 року)

Відбувся вибух, загинув терорист, проте ніхто більше не постраждав, тільки таксист отримав травми та опіки, проте залишився живим.

Але завжди краще діяти на упередження задля недопущення терористичних посягань на життя, безпеку, права і свободи людей.

У проблематиці, що розглядається, одним із найважливіших є питання особливостей конструктивної поведінки особи в разі можливого незаконного захоплення та утримування терористами. Особливе значення щодо цього мають саме психологічні аспекти,

оскільки насильницьке захоплення заручників і подальша соціально-ізоляція є, насамперед, стресогенними та можуть супроводжуватися психологічним і фізичним тиском, моральним знищенням особистості, приниженням, маніпулюванням її свідомістю, жорстокістю, відсутністю зв'язку з рідними тощо.

Теракти в Парижі: заручники в театрі «Батаклан» (13 листопада 2015 року)

Знання зазначених аспектів допоможе вижити, повернутися додому та зменшити кількість і силу можливих подальших проявів посттравматичних стресових розладів. Спробуємо визначити такі правила, які дають змогу мінімізувати негативні наслідки перебування в зоні терористичного акту для психіки людини.

Знання зазначених аспектів допоможе вижити, повернутися додому та зменшити кількість і силу можливих подальших проявів посттравматичних стресових розладів. Спробуємо визначити такі правила, які дають змогу мінімізувати негативні наслідки перебування в зоні терористичного акту для психіки людини.

Психологічні аспекти захоплення та утримання терористами заручників

Людині, яку захопили в заручники, досить складно конструктивно діяти за таких надзвичайних обставин, якщо вона не підготовлена психологічно та має актуалізований страх імовірної втрати життя найближчим часом.

Сама ситуація знаходження в заручниках значною мірою сприяє тому, що людина починає усвідомлювати [75]:

- *по-перше*, можливості реального застосування до неї знущань або катувань;
- *по-друге*, повну невизначеність свого майбутнього;
- *по-третє*, абсолютну залежність від терориста;
- *по-четверте*, відчуття неповноцінності або провини за поведінку, що призвела до потрапляння в таку ситуацію.

Посилює негативний вплив на психіку бранців і той факт, що вони розуміють імовірність застосування терористами до них різних тортур. Для спрощення і розуміння розглянемо диференціацію форм насильства і тортур на три групи [75]:

- фізичні (форми насильства, що спричиняють біль, дискомфорт і порушення функціонування різних частин тіла. Це різні види

3.1 Психологічні передумови виживання людини в умовах терористичного акту

побиття, тортури «фаланга», тортури пальців, підвішування, впливи холодом чи навпаки високими температурами, вимушене стояння, позиції або ходіння босоніж по гострих, ріжучих, колючих предметах, стоматологічні тортури, тортури із застосуванням подразників (сіль, перець та ін.), тортури із застосуванням волосся, заподіяння порізів та ран, катування електричним струмом, удусення, симулювання розстрілу тощо);

– психологічні та/або «білі тортури» (позбавлення світла, звуку, їжі, води, особистої гігієни, інших основних потреб тощо; примус; загрози та приниження; ізоляція і обмеження зв'язку з навколишнім світом; медичні технології. Вони не залишають видимих травм, проте мають не менш серйозні наслідки для психіки);

– сексуальні (можуть здійснюватись із використанням різних предметів або без їх використання, а також із використанням тварин).

Серед найпоширеніших *типів фізичних тортур* виділяють ті, які [75]:

- викликають найсильніші болісні відчуття;
- викликають сильний жах і/або негайну смерть;
- призводять до повного або екстремального виснаження;
- завдають каліцтва або інвалідність на все життя.

Найпоширенішими *методами «білих», або «чистих», тортур*, що можуть застосовуватися, є [75]:

- сенсорні і соціальні позбавлення, що можуть викликати галюцинації, когнітивні, нейровегетативні й інші розлади;
- «стирання пам'яті»;
- позбавлення сну, світла або доступу повітря;
- моделювання або симуляція екзекуції чи розстрілу;
- різні порушення або жорстоке поводження зі статевими органами бранця;
- примушування до принизливих дій або до повного оголення тіла;
- введення інсуліну, який спричиняє гіпоглікемічний шок;
- використання електричного струму для спричинення м'язових судом або шоку;
- зневоднення або голодування при демонструванні води або їжі;

– використання оглушливого шуму, наприклад, бранця тримають поміщеним головою в металеву шафу (сейф), по якій б'ють молотками або іншими важкими залізними предметами.

Нами було проаналізовано, які *методи впливу на психіку* найчастіше використовують терористи щодо заручників:

• *елементи залякування через демонстрацію своєї сили та великої кількості зброї:*

– *погроза вибухом* (дуже часто застосовується при захопленні заручників у літаках, будівлях, на суднах тощо; закладання вибухівки в споруди та будівлі, демонстрація вибухових пристроїв заручникам; постійна демонстрація дистанційних пристроїв виклику вибуху; підривання гранат, встановлення мін і «розтяжок»; повідомлення владі та заручникам про замінування; кидання фальшивих гранат);

– *погроза зброєю* (часто застосовується при захопленні заручників терористами. Проявляється в постійному триманні зброї на видному місці, знятому запобіжнику, пересмикуванні затвору, взятті під приціл заручників; встановленні кулеметів у певних місцях. Іноді для залякування застосовується холодна зброя);

– *застосування зброї* (терористи часто застосовують постріли в стелю, стіни; імітують розстріли біля стіни, стріляють холостими набоями, роблять постріли з гранатомета);

– *застосування зброї на ураження* (у деяких випадках терористи вбивають заручників. Вони здійснюють це перед іншими заручниками, перед телекамерами з метою залякування та спонукання до виконання своїх вимог. Також вони можуть стріляти в заручників при спробі втечі або невиконанні заручниками їхніх вимог);

– *розміщення серед заручників осіб, обвішаних вибухівкою («шахідів»)* (застосовується при захопленні великих приміщень із метою кращого контролю заручників та їхнього додаткового залякування);

– *катування заручників* (іноді терористи катують заручників із метою продемонструвати іншим серйозність своїх намірів та з метою залякування. Також, на їхній погляд, залякування спонукає владу активніше діяти. Іноді трапляється доведення заручників до смерті або каліцтва);

• **психологічні методи посилення занепокоєння з метою доведення окремих осіб до істеричного стану:**

– сортування заручників (часті випадки, коли терористи «сортують» заручників за різними ознаками (національною, віковою, статевою тощо). Пари та сім'ї, які потрапили в заручники разом, роз'єднуються, унаслідок чого люди не бачать своїх близьких);

– депривація сну та дезорієнтація в часі (використовують деякі терористи з метою послаблення опору заручників, дезорієнтації та фізичного й морального виснаження. Також це сприяє зниженню уваги заручників та їхній дезорієнтації у просторі та часі);

– використання дітей для досягнення своєї мети (терористи можуть відпускати дітей одразу або вже після переговорів. Іноді вони, навпаки, шантажують дітьми заради досягнення своєї мети. Вплив на дітей також пригнічує інших заручників);

– обіцянки відпустити частину заручників або відпускання частини заручників (терористи іноді відпускають частину заручників (жінок, дітей, людей похилого віку). Можуть використовувати такий хід: обіцяють відпустити певну частину заручників, навіть говорять кого, а потім не відпускають. Це дуже сильно діє на заручників, яким щойно дали надію й одразу ж відібрали її);

– розповсюдження специфічних запахів у приміщенні (деякі терористи розповсюджують запахи гару, газу й інші з метою залякування заручників і провокації владних структур. Це призводить до занепокоєння та паніки серед заручників);

– мовчазно-агресивна та відверто ворожа поведінка злочинців (терористи з метою залякування та пригнічення полонених поводяться відверто агресивно, вороже, зневажливо. Така поведінка викликає в людей страх та занепокоєння. Вона спонукає до підкори та потурання);

– демонстрація своєї переваги над заручниками (терористи здебільшого демонструють свою перевагу над заручниками. Вони різко висловлюються в їхній бік, б'ють, знущаються тощо. Це робиться з метою підкреслення своїх намірів і підкорення заручників своїй волі);

– відсутність їжі та питної води в заручників (терористи можуть часто застосовувати позбавлення нормального харчування та питної води. Вони це роблять із метою ослаблення заручників і зменшення їхнього спротиву. Також це дає зрозуміти владним

структурам, що час на роздуми обмежений. Це може проявлятися навіть у відбиранні наявних у заручників запасів їжі та води);

– *обмеження можливості справляти свої природні потреби, дотримуватися правил особистої гігієни, задовольняти деякі звички* (обмеження можливостей справляти природні потреби терористи використовують задля приниження заручників і кращого контролю над ними (адже під час походу до туалету можлива втеча). Це ставить заручників у безвихідне становище та робить дуже залежними від загарбників; цей факт ще й створює дискомфорт у заручників при спілкуванні одне з одним. Терористи також забороняють заручникам курити та задовольняти інші звички);

– *перебування тривалий час на одному місці* (терористи обмежують пересування заручників із метою їх легшого контролю. Це викликає дискомфортні відчуття в заручників (набряки, судоми тощо). Усе це призводить до зниження рівня спротиву терористам і погіршення самопочуття та настрою в заручників);

• ***повна інформаційна ізоляція та дезінформація заручників:***

– *відбирання мобільних телефонів, заборона дивитися телевізор, слухати радіо* (терористи відбирають мобільні телефони в заручників із метою обмеження їхнього спілкування, щоби не було змоги інформувати владу про ситуацію, дії терористів та їхні сили й засоби. Також заручникам не дають дивитися телевізор та слухати радіо, щоби вони не мали змоги отримувати достовірну інформацію про те, що дійсно робиться задля їхнього визволення. Це спричиняє посилення відчуття тривоги, розпачу, зневіри та безвихіддя);

– *голосові повідомлення з фальшивою інформацією або залякуваннями, трансляція національних мотивів* (терористи повідомляють заручникам недостовірну інформацію з метою підкорення їхньої волі, залякування. Це викликає в заручників занепокоєння, занепад духу, втрату віри в порятунок. Трансляція національних мотивів викликає почуття домінування терористів, підкреслює їхні націоналістичні наміри. Це ніби «деморалізує» заручників та дає їм зрозуміти, що вони не нависні терористам за національною ознакою);

– *вимушені дзвінки, які доводилося робити заручникам своїм близьким по телефону* (терористи змушують заручників дзвонити

3.1 Психологічні передумови виживання людини в умовах терористичного акту

своїм рідним із метою підсилення в них паніки й стану занепокоєння. Збільшення суспільного тиску на владу та силові структури призводить до активнішого ведення переговорів із терористами. Також це погіршує настрій серед заручників, адже вони починають переживати за стан своїх близьких).

Ураховуючи викладене вище, охарактеризуємо низку психологічних особливостей тероризму.

Оскільки тероризм – це, насамперед, дії, спрямовані на залякування, створення передумов для хаосу, провокування страху, паніки та дезорієнтації, то, природно, такі стани, паніка, страх і стан фрустрації найчастіше актуалізуються в заручників. Ці психічні стани базуються не тільки на побаченому, а й на попередньо отриманій інформації про захоплення, утримування, тортури, вбивства, морально-психологічний і фізичний тиск та можливе звільнення. Загалом захоплення терористами людей у заручники є стресовою ситуацією, яка має свої психологічні особливості перебігу, оскільки звичні умови змінюються через соціальну ізоляцію, страх перед терористами та втратою життя.

Формула терору [75]:

- висунення вимог терористами;
- загроза насильства;
- відмова владних структур виконати вимоги терористів;
- здійснення терористами насильницької акції;
- приведення в стан жаху населення країни;
- неадекватні дії правоохоронних органів;
- нові хвилі страху;
- нові терористичні акції.

Конструктивна поведінка заручника може йому допомогти вижити в умовах терористичного акту. Утриманому потрібно знати основні «правила гри» під час перебування в заручниках та усвідомлювати, *що основною метою за таких обставин є збереження свого життя.*

Отже, основними етапами перебування в заручниках є:

I. Захоплення

II. Утримання.

III. Звільнення.

Найкритичнішим моментом перебування в заручниках є етап самого потрапляння до рук терористів і певний час відразу після цього (перших 24 години).

Психологічні особливості етапу захоплення заручників:

– поведінка заручника має виняткове значення для його життя;

– у момент захоплення необхідно намагатися не панікувати та зберігати спокій;

– бути мобілізованим, тобто зберігати самоконтроль і критичність мислення за будь-яких обставин;

– намагатися не привертати до себе увагу терористів та не робити відкрито спроби втекти від них;

– не провокувати агресію з боку терористів.

Психологічні особливості поведінки під час утримування терористами:

– заручнику слід усвідомити, що першочерговою метою в цій ситуації є виживання, оскільки його чекають удома;

– треба максимально усвідомлювати свій психічний стан і намагатися не демонструвати та не посилювати його негативні прояви (зокрема, роздратованість, безпорадність, паніку, фрустрацію);

– слід намагатися поводитися достойно, відповідати беземоційно та комунікувати не агресивно;

– дотримуватися нейтральної лінії поведінки, щоб не привертати до себе увагу терористів;

– не слід вірити терористам, що хтось став на їхній бік чи погодився їм у чомусь допомагати;

– треба намагатися зрозуміти, кого ще утримують терористи, чи слід сподіватися на підтримку, допомогу від інших заручників та спільні подальші дії, спрямовані на виживання.

Варто зважати на те, що захоплення й утримання заручників може тривати доволі довгий час (днями, тижнями, місяцями). У такому разі необхідно розуміти, що зміна психічних реакцій заручників та їхньої поведінки характеризується певною динамікою (фазами) (див. рис. 3.1) [36; 76]:

I фаза «Психічної неадекватності» (триває перші 15–20 хвилин) – характеризується панікою і страхом за своє життя, звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушенням сприйняття часових меж і температурного режиму; може спостерігатися стан ступору, страху, нервового тремтіння, агресії та загалом неконтрольованої поведінки;

II фаза «Гострого шоку» (триває від 3 до 5 годин) – характеризується сильним психічним і соціальним напруженням; змобілізованістю психофізіологічного потенціалу; загостренням сприйняття та активністю розумових процесів; проявами сміливості при

3.1 Психологічні передумови виживання людини в умовах терористичного акту

одночасному зниженні критичності мислення; актуалізацією полярних відчуттів, зокрема необхідності героїчних дій і відчаю, що може спровокувати непритомність, головний біль, спазм у горлі та шлунку, сильне серцебиття, ускладнене дихання, сухість у роті, холодний піт;

Рисунок 3.1 – Динаміка психічних реакцій заручників

III фаза «Безпорадності» (триває до 2-х діб) – виникає сильне відчуття безпорадності, страх смерті та панічна тривога через шок від думки про свою подальшу долю та про переживання близьких; з’являються сильне бажання вижити та спроба взяти під контроль свої емоції та відчуття; знижується рівень вимогливості до умов перебування; актуалізується усвідомлення неможливості критично мислити й адекватно аналізувати ситуацію; збільшується кількість неадекватних дій і змінюється сприйняття дійсності;

IV фаза «Нової соціальної ролі» (3-тя доба) – відбувається усвідомлення масштабів трагічності події для своєї особистості; виникає бажання проговорити те, що відбулося, та розповідати про себе, щоб виправдати свою поведінку, оскільки починає виникати певне почуття вини через те, що сталося; можуть різко погіршуватися самопочуття та психоемоційний стан, виникати розгубленість, паніка, високий рівень тривожності, безпорадність, фрустрація тощо;

V фаза «Виснаження» (від 3 до 12 діб) – фізичні сили та працездатність знижуються; виникають виснаженість і перевтома; мовлення стає беземоційним, а рухи – млявими і сповільненими; може відбуватися порушення сну й апетиту; у групі незаконно утримуваних відбувається розподіл соціальних ролей;

VI фаза «“Зміни” психофізіологічного стану» (починається з кінця другого тижня військового полону) – активізуються міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мовлення та мімічних реакцій; з’являються прояви гумору та жартів, спроби замикатися в собі, а іноді й здійснення актів суїциду;

VII фаза «Фрустраційно-агресивна» (через місяць перебування в полоні) – виникають порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, невротичні реакції в поєднанні з порушеннями діяльності шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної та ендокринної систем; наростає внутрішня та зовнішня конфліктність.

Тривале перебування в заручниках (особливо, якщо йдеться про місяці утримання), зокрема, крім тортур, спричиняє багато інших негативних явищ. Так, у разі, якщо утримання в заручниках вираховується днями, тижнями, місяцями та не передбачає інтенсивного (негативного – тортур, побої, погрози тощо) спілкування з терористами («охоронцями»), у бранців може виникати такий стан як нудьга. У дослідженнях різних способів того, як упоратися з нудьгою та пристосуватися до довготривалого перебування в заручниках, як пріоритетні визначені такі стратегії [47]:

1. Взаємодія між заручниками та охороною (проте, крім комунікації з охоронцями та спостереження за їхньою поведінкою, ця стратегія передбачає виконання за можливості фізичних вправ, використання гумору у спілкуванні з іншими заручниками, вигадкування різних історій, а також планування втечі).

2. Відтворення минулого (стратегія передбачає відтворення у своїй уяві подій із свого минулого).

3. Повторювані дії (саме ментальні дії (тренування мізків, фантазування, запам’ятовування деяких фактів, внутрішня розмова із самим собою) і тренування спостережливості та пам’яті).

4. Саморозвиваючі дії (отримання будь-яких нових знань, запам’ятовування інформації (розмов, історій, фактів, зовнішності),

фантазування про майбутнє, вигадування різних приладів, предметів тощо).

Встановлення певних відносин з охоронцями може допомогти пережити ізоляцію та полегшити страждання, за умов, що ця взаємодія відбувається раціонально і заручник має над нею контроль (наприклад, намагається пробудити в охоронців співчуття та готовність іти на поступки, водночас з іншими заручниками жартує щодо охоронців, дає їм смішні прізвиська й ін.). Дещо іншим є випадок справжнього відвертого зближення з охоронцями, що відомий як «стокгольмський синдром», який стосується феномена повної втрати відчуття ворожості та навіть відвертого співчуття щодо тюремщиків. Цей феномен отримав назву після події в Стокгольмі у 1973 році: після пограбування одного з банків заручники демонстрували ознаки сильного емоційного зв'язку із злочинцями [36].

Це пояснюється дією захисного механізму, який розвивається в небезпечних для життя ситуаціях та характеризується (підсвідомою) спробою викликати симпатію злочинця й таким чином урятувати собі життя.

Отже, щоб вижити в умовах терористичного акту, якщо вас захопили в заручники, слід дотримуватися таких правил [78]:

1. Ви маєте зрозуміти, що *ваше завдання – зберегти себе*; якщо вас утримують тривалий час, то слідкуйте за собою і своїм тілом, кожен день робіть фізичні вправи й дотримуйтеся правил гігієни.

2. У жодному разі *не провокуйте терористів на агресію* (не робіть різких рухів, не дивіться їм прямо в очі, не вступайте в дискусію, говоріть спокійним голосом, без ворожого тону); відповідайте тільки на ті запитання, які вам ставлять, і будьте стриманим.

3. *Дають їсти – їжте, дають пити – пийте, є можливість відпочити – відпочивайте*; постарайтеся зрозуміти, хто з терористів, які вас утримують, є найнебезпечнішим, а з ким можна про щось домовитись.

4. *Захуйте свою особистість максимально глибоко*. Чим більше вона «висунута на поверхню» – тим легше її зламати.

5. *Намагайтеся використати кожну можливість, щоб відволіктися, зняти стрес*: виконуйте фізичні вправи, якщо є можливість, малюйте або читайте, пишіть вірші, про себе співайте пісні чи проговорюйте вірші тощо.

6. Необхідно налаштувати себе на те, що досить тривалий час ви будете позбавлені їжі, води й можливо руху. Тому *потрібно економити сили*. Якщо повітря в приміщенні мало, необхідно менше рухатися, щоб економніше витратити кисень.

7. *Запам'ятовуйте все, що почули під час утримання*: імена, прізвиська, позивні, прикмети, голоси, особливості поведінки утримувачів, про що вони між собою говорять. Після звільнення ця інформація допоможе їх ідентифікувати й притягнути до відповідальності.

8. *Не перегравайте* в тому, щоб сподобатись терористам. Не піддавайтеся на провокації і з підозрою ставтеся до того, що вони вам розповідають.

9. Необхідно *вірити, що про вас не забули* ваші рідні, колеги, що ведуться переговори і в кінцевому підсумку ви обов'язково будете звільнені.

Основні правила поведінки в разі незаконного захоплення та утримання

1. Ваше завдання – зберегти себе.
2. Не провокувати утримувачів на агресію.
3. Дають їсти – їжте, дають пити – пийте, є можливість відпочити – відпочивайте.
4. «Заховайте свою особистість».
5. Використовуйте кожен можливість, щоб зняти стрес.
6. Економте сили.
7. Запам'ятовуйте все, що почули.
8. Не перегравайте у спробах сподобатись.
9. Знайте: про вас не забули!

*«Хто має заради кого жити,
той може витримати будь-що».*

Віктор Франкл

Отже, перебування в заручниках є дуже складною та важкою екстремальною ситуацією, що потребує від людини високого рівня стресостійкості й мотивації гідно триматися та вижити, розвинутої здатності мобілізуватися та не втрачати критичності мислення й сили духу.

Знання психологічних аспектів перебування в заручниках та особливостей поведінки при цьому є важливою передумовою збереження життя за таких складних обставин. Недооцінювання психологічної компоненти, помилки та прорахунки в підготовці,

безумовно, призводять до поразок, можливих людських жертв і втрат. Головну увагу необхідно приділяти всебічній психологічній підготовці до перебування в умовах терористичного акту.

Розглянувши психологічні особливості захоплення заручників, можна зробити висновок, що воно є надзвичайною ситуацією соціального походження, яка чинить дуже потужний негативний вплив на особистість заручника.

3.2 Психологічні детермінанти взаємодії людей при перебуванні в зоні вчинення терористичного акту

Особливості взаємодії в умовах перебування в зоні вчинення терористичного акту передусім розглядаються стосовно ситуації із захопленням терористами заручників. Проте не тільки в таких випадках відбувається взаємодія, але й у ситуаціях, коли люди (зокрема й незнайомі раніше) потрапляють у зону можливого ураження від дій терористів (перебування на територіях у «зоні обстрілу», поряд із вибухами, у приміщенні поряд із терористами тощо).

У будь-якому випадку взаємодія базується на врахуванні індивідуально-психологічних характеристик усіх «учасників», особливостей протікання емоційних реакцій на екстремальність обставин ситуації, закономірностей реалізації психологічних впливів у процесі міжособистісного спілкування.

Визначити індивідуально-психологічні характеристики, які з певною ймовірністю дають можливість спрогнозувати особливості поведінки особи за певних обставин, можна за такими компонентами (див. рис. 3.2): конституціональні особливості та постава; емоційний стан (злість, агресивність, роздратованість тощо) і вираз обличчя; особливості поведінки та дій; манера спілкування; стиль одягу, зачіска тощо. Слід пам'ятати, що всі зовнішні, поведінкові й індивідуально-психологічні особливості слід сприймати та аналізувати в комплексі, щоб спрогнозувати подальші дії та обрати оптимально правильну лінію поведінки.

Насамперед хотілося б виокремити типологію Е. Кречмера [86], в якій представлено взаємозалежність конституціональних ознак і поведінкових, характерологічних особливостей, які доцільно враховувати при характеристиці та прогнозуванні поведінки особи.

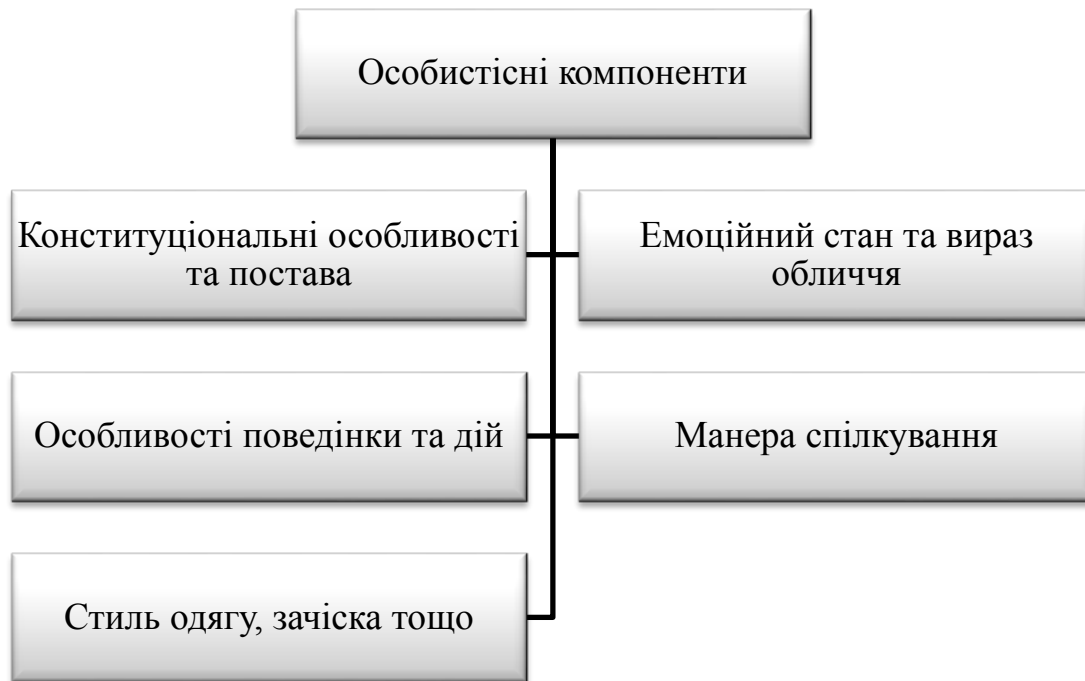

Рисунок 3.2 – Компоненти, які необхідно враховувати для прогнозування поведінки терориста

Перший тип статури – астенік: людина струнка, інколи здається дуже худорлявою; із плоскою грудною кліткою, вузькими плечима, без випуклого живота, худими й довгими кінцівками; мисленнєвого типу. На вигляд такі люди здаються вищими на зріст, ніж є насправді.

Особливо у чоловіків спостерігається непропорційність зросту та ваги, остання зазвичай менша. Жінки астенічного типу не тільки худорляві, а й переважно низького зросту, хоча рідко бувають нормального та високого зросту. Невідповідність у цих жінок між зростом і тілом виражена сильніше, ніж у чоловіків.

Людина астенічної статури переважно постійно знаходиться у своїх думках, схильна до аналізу та міркувань.

Серед астеніків-терористів також виділяються «холодні» та владні натури, самозакохані егоїсти, деспоти й фанатики; люди холодного розрахунку. Вони можуть бути дуже жорстокими й неквапливими в рішеннях. Для прийняття рішень їм треба багато аргументів.

Другий тип статури – пікнік: людина малого або середнього зросту, округлих форм, із зайвою вагою, опуклою грудною

кліткою, короткими кінцівками, із великим животом, круглою головою на короткій шиї. Пікніки мають тенденцію до ожиріння.

Емоції терориста пікнічної статури коливаються між радістю й сумом, він може здаватися навіть товариським, не вирізняється моральністю. Серед них виділяються дуже говіркі, безтурботні й активні особи, які також беруть на себе роль героїв, організаторів, «правдолюбів». Їм довіряти не можна, у них слова не корелюють із діями. Можуть діяти спонтанно, з опалу.

Третій тип – атлетик: людина з розвиненою статурою та вираженою мускулатурою, пропорційною міцною будовою, широким плечовим поясом, впевненою осанкою. У представників цього типу переважає середній і високий зріст. Часто їхня справжня вага більша, ніж прогнозована. У чоловіків немає явно виражених жирових відкладень або вони незначні. Жінки мають більше жирових відкладень, що гармонують із кістковою та м'язовою тканинами. Будова їхнього тіла може бути на вигляд грубуватою та масивною.

Терористи атлетичної статури бувають різкі, впевнені в собі, агресивні, емоційно невразливі, зі стриманими жестами й мімікою. Мислення досить стереотипне, переконати їх у чомусь досить важко. Рішення приймають складно й не одразу, їм потрібні час та авторитетна думка.

Слід звертати увагу й на структуру та колір волосся. Структура: жорстке волосся вказує на рівень упертості (таку людину складно переконати в чомусь); м'яке – може свідчити про піддатливість, амбіційність, неоднозначність у поглядах (може часто змінювати точку зору); волосся середнього рівня жорсткості дає підстави сприймати терориста як людину самолюбиву, але разом із тим помірковану й таку, що не любить критику на свою адресу, прагне, щоб її поважали. Що стосується кольору волосся, то спостерігаються такі особливості: чорне – впевненість у собі та у своїх діях, високий рівень тривожності (прихованої), агресивність (особливо під впливом алкоголю), самооцінка ближча до високої; коричневих відтінків – за будь-яку ціну прагне досягти мети, високий рівень працьовитості, завжди виправдовує свої вчинки, самооцінка середнього рівня; волосся світлих відтінків (біле, русяве й т. ін.) – роздратованість, самолюбство, можливі неадекватні реакції, середній рівень (інколи низький) виконавської дисципліни, демонстративність, дії на показ, висока самооцінка.

Також слід уважно аналізувати особливості та риси *обличчя*. Найекспресивнішими є брови та кінчики губ. Опущені зовнішні куточки очей та губ – песимізм, незадоволеність життям. Вузькі губи – агресивність, хитрість. Важкі брови й виражений рот – жадібність, самовпевненість, неадекватно висока самооцінка, честолюбство. Вузький лоб та зморшки на ньому трикутної форми (нагадують чайку, сторони кута), що сходяться на переніссі, є свідченням низького рівня інтелекту та демонстративності («я все можу...», «я володар людської долі...»); квадратне підборіддя – ознака волі, наполегливості; загострене – прихованість, єхидство.

Інформативними є й зовнішні ознаки людини: хода, поза, жестикуляція. Вони вказують на психічний стан, емоційний настрій тощо. Особливе значення мають голос, мовлення, манера спілкуватися та слухати. Їх аналіз дає змогу зробити висновок про рівень розвитку інтелекту особи, можливу емоційну напруженість, роздратованість, зверхність, нетерпимість тощо.

Погляд найкраще відбиває всі стани людини: від любові до ненависті, від зацікавленості до байдужості. Впевнений погляд характеризується сконцентрованою на людині, виражає деяке напруження й зосередженість, очі мало рухаються і супроводжують об'єкт зацікавленості, зіниці звужені. Невпевнений погляд характеризується неможливістю зосередити його на об'єкті, очі надмірно рухаються в різних напрямках, зіниці можуть бути збільшені [42, с. 295]. Погляд може видавати людину навіть тоді, коли вона намагається приховати будь-які емоції (недаремно говорять, що очі – дзеркало душі):

– «відсутній» погляд може свідчити про те, що терорист думає про щось інше, важливіше, ніж предмет розмови; знаходиться під впливом алкоголю чи наркотиків;

– часте переведення погляду, кліпання очима – зниження рівня інтересу, незадоволеність, хвилювання, невизначеність;

– пильний погляд в очі при звужених зіницях – ознака ворожості, агресії;

– відведення та опускання очей – обман;

– погляд збоку – недовіра, насміхання, зверхність тощо.

Але слід пам'ятати, що конституціональні ознаки та поведінкові реакції треба аналізувати тільки комплексно, системно. Не

можна тільки, наприклад, за однією мімічною реакцією чи розміщенням очей робити загальні висновки щодо наявних якостей чи подальших дій терориста.

Також важливим є знання наявних акцентуацій характеру, оскільки переважна більшість терористів є акцентуєваними особистостями. Акцентуація особистості – це перебільшений розвиток окремих рис (властивостей) характеру за рахунок інших, у результаті чого погіршується взаємодія з навколишніми.

У людей із різною акцентуацією різноманітні риси їхньої особистості, які постійно впливають на особливості поведінки, систему їхніх ставлень. Загалом виділяють дванадцять основних типів акцентуації особистості [33]. Характеристики особливостей спілкування й поведінки, різних рис характеру залежно від типу акцентуації дали змогу виробити певні рекомендації щодо врахування цих особливостей терористів при прогнозуванні їхньої поведінки.

Гіпертимні (гіперактивні) – люди зі схильністю до постійного перебування в гарному настрої, говіркі, занадто активні. Вони прагнуть бути в центрі уваги. Використовують у спілкуванні багато жаргонізмів. Швидко переключаються з однієї дії на іншу, не доводять розпочате до кінця, недисципліновані. Можуть потрапляти під вплив інших. Не люблять, коли їм указують чи керують ними. Схильні до ризиків та авантур. Вони не самокритичні, люблять, коли їх хвалять. Схильні до вживання спиртного, наркотиків, нерозбірливі у стосунках.

У них яскраво виражені мотиви до домінування, лідерства, самоствердження та матеріальної забезпеченості. У патології – невроз нав'язливих ідей. Негативні, відштовхуючі риси: легковажність, несерйозне ставлення до обов'язків, дратівливість, схильність до аморальних учинків. Ситуації, у яких можливий конфлікт: монотонність, умови жорсткої дисципліни, звернення з проханням.

Дистимічні, зі схильністю до розладів настрою. Протилежність гіпертимності. Зовні вони справляють враження сумних і зосереджених людей. Їхня увага переважно зосереджена на негативних сторонах життя. Взаємодія з іншими людьми відбувається зазвичай на фоні пригніченого настрою. Мовчазні, у спілкуванні неактивні, відповідають не одразу. Можуть перебувати у стані глибокої депресії. Неактивні, мислення уповільнене. Більшість часу

перебувають у поганому гуморі. Сумні, інтравертовані, небагато-словні, песимістично налаштовані. Метушня та галасливий колектив стає тягарем. Швидко виснажуються у спілкуванні та віддають перевагу самотності.

Майже не конфліктні, намагаються уникати протистояння. Зовні безрадісні й у постійному смутку. Негативні, відштовхуючі риси: пасивність, песимізм, смуток, сповільненість у всьому, усамітненість. Ситуації, у яких можливий конфлікт: вимоги швидких реакцій та активної діяльності, зміна звичного укладу життя. Схильні до невротичної депресії.

Циклотимічні – характеризуються постійною зміною настрою. Найчастіше він залежить від обставин. У колі знайомих людей вони можуть опинитися в центрі уваги, а в оточенні малознайомих – бути найбільш замкнутими і мовчазними. У терористів із циклотимічними проявами емоційні реакції не корелюють із силою подразника. Навіть сміх у них може викликати сильну агресію, а дрібна невдача – глибокий депресивний стан. Переважає поганий настрій, а гарний настрій буває рідко. У гарному настрої можуть бути навіть товариськими, а в пригніченому – активізується ворожість.

Під час депресії поводяться як тривожні, швидко стомлюються, знижується активність. У період підйому настрою проявляють себе як гіпертимні. Нерідко бувають випадки маніакально-депресивного психозу. Негативні, відштовхуючі риси: недовірливість, смуток, загальмованість мислення, перепади настрою. Ситуації, у яких можливий конфлікт: у період спаду настрою досить хворобливо сприймають неприємності, аж до самогубства.

Емотивні (емоціональні) – чутливі, глибоко переживають найменші неприємності, хворобливо сприймають зауваження, повчання та критику на свою адресу. Рідко трапляються терористи з такою акцентуацією. Вони, зазвичай, мотивовані до терористичної діяльності через бажання бути в колі знайомих чи допомогти однодумцям, ідеологічні мотиви. Це люди, у яких швидко й різко змінюється настрій без будь-яких підстав. Від настрою залежать і працездатність, і самопочуття. Чутлива емоційна сфера; здатні глибоко відчувати та переживати. Схильні до встановлення товариських стосунків. Віддають перевагу вузькому колу друзів, яких розуміють із півслова. Рідко вступають у конфлікти, є пасивними у

з'ясуванні стосунків. Легко піддаються впливу з боку інших, мають низький рівень нервово-психічної стійкості.

Найважливішим для них є мотиви самоствердження, визнання, досягнення успіху та матеріальні. Непридатні для роботи в екстремальних умовах, особливо, якщо необхідно швидко приймати рішення. Схильні до депресії, інфаркту, гіпертонії. Негативні, відштовхуючі риси: максимальна чутливість, можуть демонструвати невихованість і дратівливість. Ситуації, у яких можливий конфлікт: несправедливість, хамство, перебування в оточенні грубих людей. Непорозуміння із близькою людиною, смерть або хвороба однодумців сприймається трагічно.

Демонстративні – сильно виражений егоцентризм, прагнення бути постійно в центрі уваги й досягати своїх цілей за всяку ціну (сварки, сльози, брехня, удавана хворобливість, наклепи). Якщо не мають чим виділитися, то привертають увагу аморальними вчинками та девіантною поведінкою. Їм притаманні самовихваляння та самолюбівання, водночас вони схильні викликати до себе жалість, розповідати про несправедливе ставлення до них. Надуманими стражданнями вони намагаються справити враження на навколишніх, розжалобити їх. Гарно пристосовуються до певних людей і підлаштовуються під них для задоволення своїх забаганок.

Схильні носити екстравагантний одяг, всіляко прикрашати його, мати незвичайні аксесуари. Можуть проявлятися істеричні риси характеру та мотивація привернення уваги та визнання. Негативні, відштовхуючі риси: егоїзм, нещирість, брехливість, лицемірство, підступність, хвалькуватість, ухиляння від роботи, схильність до інтриг, самовпевненість, зверхність. Самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Схильні до істерії. Ситуації, у яких можливий конфлікт: обмеження інтересів, відсутність уваги, недооцінювання їхніх заслуг, обмежене коло спілкування, одноманітність, монотонність.

Збудливі – схильні до підвищеної імпульсивності та дратівливості, нестриманості, агресивності, похмурості, «занудливі». Інколи задля своєї вигоди проявляють підлесливість і послужливість. Їхні реакції не завжди адекватні, більшою мірою необдумані. Якщо їм щось не подобається, вони одразу обурюються, висловлюють своє незадоволення, роздратованість і нетерпимість. Відкрито говорять про те, що не подобається, та висувають свої вимоги,

висловлюють претензії й незадоволення. Неприємні події, емоційне збудження можуть призвести до неконтрольованих дій та аморальних учинків.

Серед збудливих терористів є багато алкоголіків, наркоманів, гвалтівників, садистів, гомосексуалістів, осіб нетрадиційної орієнтації й інших асоціальних типів. Вони схильні до конфліктів, хамства й нецензурної сварки, деспотичності й жорстокості. Негативні, відштовхуючі риси: дратівливість, запальність, неадекватні вибухи гніву й люті з рукоприкладством, жорстокість, ослаблений контроль над потягами. Ситуації, у яких можливий конфлікт: за будь-яких, навіть незначних приводів. Схильні до невротичних зривів, психопатії, правопорушень (аморальної поведінки, зловживання алкоголем, асоціальних учинків).

Застрагаючі на своїх почуттях, думках. Для таких терористів характерні незговірливість, зацикленість на проблемі, емоційні переживання, прагнення «звести рахунки» та з'ясувати стосунки. Спостерігаються прояви зарозумілості, самовпевненості, які зумовлені надмірним честолюбством. Вони злопам'ятні, зосереджені на образі, безпідставно ображаються й перебувають у гніві. Їх краще не дратувати зайвими запитаннями чи проханнями.

Можуть бути одержимі терористичною ідеєю, чітко поділяють людей на ворогів і друзів. Занадто вперті та непоступливі, можуть проявляти агресію. У конфліктах частіше стають активною стороною. Проявляють властолюбство. Негативні, відштовхуючі риси: емоційна вразливість, підозрілість, мстивість, гонористість, самовпевненість, загострене почуття власної правоти. Ситуації, у яких можливий конфлікт: зачеплене самолюбство, несправедлива образа, перешкода в досягненні честолюбних цілей.

Педантичні – проявляють у всьому педантизм, люблять, щоб усе було на своїх місцях, щоб усі чітко виконували свої ролі. Виявляють загострену увагу до подробиць. У процесі виконання певних дій вони безліч разів перевіряють себе, а потім ще довго подумки з'ясовують, чи все зроблено так як треба. У них загострене почуття відповідальності та роздратований настрій, якщо щось приховується від їхнього контролю. Схильні до нав'язливих станів.

Можуть проявляти агресію. Злопам'ятні, претензійні та вимогливі до інших. Негативні, відштовхуючі риси: формалізм, «дотошність», «занудливість», уникнення відповідальності, намагання

перекласти прийняття рішення на інших. Ситуації, у яких можливий конфлікт: при особистій відповідальності за справу, недооцінюванні їхніх заслуг.

Тривожні – мають високий рівень особистісної тривожності, невпевненості в собі. Їм притаманні постійні хвилювання, побоювання за себе та близьких, непевність у собі, нерішучість, занижена самооцінка, вагання щодо правильності своїх дій. Зазвичай, неспроможні відстояти свою позицію, боязкі, покірливі та дозволяють іншим себе принижувати. Їхня боязливість може подекуди перейти в довірливість. Часом до боязкості додається лякливість, яка може мати чисто рефлекторний характер або ж бути проявом раптового страху.

Рідко вступають у конфлікти, демонструють пасивність у з'ясуванні стосунків. Недооцінюють, применшують свої інтелектуальні можливості. Негативні, відштовхуючі риси: боязкість, недовірливість, бувають «цапами відбувайлами». Ситуації, у яких можливий конфлікт: під час страху, при погрозах, покаранні, глузуваннях і несправедливому обвинуваченні.

Екзальтовані – проявляють дуже мінливі настрої, емоції яскраво виражені, часто відволікаються на зовнішні події, підвищена балакучість. Незначний успіх може призвести до стану бурхливого захоплення, а незначна невдача – до глибокого депресивного стану. Для них характерні потяг до переживань містичного або релігійного характеру, ідеологічні мотиви, повністю віддаються відповідним емоціям.

Також їм притаманна крайня вразливість щодо сумних фактів, а жалість до хворих тварин може довести таку людину до відчаю. Навіть за неіснуючих невдач впадають у песимізм. Схильні до депресії. Негативні, відштовхуючі риси: надмірна вразливість, схильність до розпачу та паніки. Ситуації, у яких можливий конфлікт: невдачі, сумні події – сприймають трагічно.

Інтровертовані – некомунікабельні, характеризуються незначною товариськістю, замкнуті, пасивні, спілкуються тільки за необхідності, «занурені» в себе, але про свої переживання нічого не розповідають, хоча їм властива підвищена вразливість. Схильні до самоаналізу та прогнозування, уповільнена соціальна адаптація. Відрізняються розвиненою вольовою регуляцією поведінки,

постійно тримають свої почуття під контролем, рідко бувають нестриманими та збудженими.

При прийнятті рішень більше спираються на свої переконання й погляди, ніж на думки інших людей. Переважно розмірковують, а не приймають рішення. Їхня поведінка дуже часто незрозуміла для навколишніх. Люблять самотність, а не галасливі компанії. У конфлікти вступають рідко – при намаганнях втрутитися в їхній внутрішній світ. Також їм притаманні емоціональна холодність та стриманість, не висловлюють та не проявляють почуття. Негативні, відштовхуючі риси: беземоційність, замкненість, наполегливе відстоювання своїх поглядів, самотність. На все мають свою точку зору, що часто різко відрізняється від думки більшості. Трапляються прояви шизофренії. Ситуації, у яких можливий конфлікт: активна робота, порушення особистого простору та стереотипності, нав'язування ідей, несподівані ситуації.

Екстрровертовані – їм притаманний високий рівень комунікабельності, люблять розваги й колективні заходи, говірки. Їх приваблюють люди, з якими можна поговорити. Вони більше зорієнтовані на зовнішні події, а не на внутрішні переживання. Через це вони часто ризикують, діють імпульсивно, під впливом першого враження. Контроль над почуттями в них послаблений, вони запальні, схильні до агресивності та піддаються впливу з боку інших, постійно прагнуть отримати гострі враження.

Найчастіше такі особи не мають чіткої позиції та власної думки, не є лідерами, а їхні переконання та принципи не відіграють значної ролі в регуляції поведінки. Накази вони сприймають без роздумів і швидко виконують. Негативні, відштовхуючі риси: піддатливість чужому впливові, необдуманість учинків, легковажність, довірливість. Ситуації, у яких можливий конфлікт: вимушена самотність, безконтрольність і нерегламентованість діяльності.

Наведені прояви акцентуацій слід ураховувати при прогнозуванні поведінки особи та визначенні особливостей співіснування з нею в умовах терористичного акту.

Отже, психологічні детермінанти, що зумовлюють поведінку особи в умовах терористичного акту, необхідно розглядати у взаємозв'язку особистісних характеристик, конституціональних особливостей і невербальних проявів, особливостей характеру й темпераменту. Невраховання важливих психологічних феноменів

особистості під час аналізу її поведінки може призвести до неправильних прогнозів щодо дій, негативних наслідків для оточення. Врахування темпераментальних особливостей і рис характеру дає змогу підвищити ефективність прогнозування можливого розвитку подій, змін у поведінці, підвищення травматизації / ураження, нагнітання обстановки й інших загроз терористичної діяльності. Оскільки кожна особистість по-різному пристосовується до певних умов, має свій стиль поведінки залежно від наявних екстремальних умов терористичного акту, певні задатки та здібності, а також своєрідний набір мотивів діяльності. Прогнозування та пояснення її поведінки стає можливим за наявності знань про особливості характеру, темпераменту тощо.

3.3 Психологічні аспекти організації та реалізації переговорного процесу з терористами

Захоплення заручників (особливо, якщо відоме їхнє місце перебування) рідко залишається поза увагою правоохоронців / влади. До того ж, терористи, захопивши заручників, найчастіше прагнуть таким чином досягти певних цілей, примусивши опонентів (особу, представників окремих груп, держави в цілому) до виконання їхніх вимог.

Заручник

*– фізична особа,
яка захоплена
і /або утримується
з метою спонукання
здійснити /
утриматися
від здійснення
певної дії як умови
звільнення особи
(ЗУ «Про боротьбу
з тероризмом»).*

Варто зазначити, що не завжди захоплення заручників автоматично поєднується з висуненням певних вимог. Так, за свідченнями заручників у театрі «Батаклан» (Париж, 2015 рік), терористи відкрили стрілянину з автоматів по натовпу, встигнувши декілька разів їх перезарядити (із матеріалів інтернет-порталу «Українська правда» з посиланням на Le Figaro).

У таких випадках основою виживання буде не тільки правильне поведіння бранців, але й грамотне проведення процесу переговорів (хоча часто чуємо: «Ми з терористами переговори не ведемо»), принаймні з метою відтягування часу для підготовки силової відповіді / проведення спецоперації з визволення заручників і затримання / ліквідації злочинців.

Отже, незважаючи на різноманіття думок щодо доцільності / можливості ведення переговорів із терористами, тактичних особливостей їхньої реалізації, стратегічні підходи як минулих років, так і сьогодення збігаються. Переговори в будь-який період є одним з основних полегшенням умов утримання / звільнення заручників і залагодження конфліктів, а іноді й засобом припинення протиправної діяльності загалом.

Особливість переговорного процесу з терористами полягає ще й у тому, що останні можуть самі обирати, із ким конкретно будуть вести діалог (можуть бути висунуті вимоги щодо рівня посади або належності до певної структури / організації, визначені конкретні люди) або, навпаки, вони можуть відмовитися від спілкування з особою, яка прибула вже для переговорів. Таке спілкування зазвичай жорстко обмежене в часі. Крім того, слід ураховувати той факт, що переговори з терористами несуть небезпеку для життя як заручників, так і самого переговорника. Тож участі в них має обов'язково передувати опрацювання можливих ліній поведінки.

Загалом кожна людина в певний час може виявитися учасником переговорного процесу. Люди, спілкуючись між собою, безупинно ведуть переговори, погоджують різні питання. Для вирішення складних міжособистісних, міждержавних, економічних, політичних, ідеологічних, релігійних проблем, що виникають між людьми, потрібна спеціальна організація переговорів. На переговорах за участю двох або більше сторін діють обізнані, професійно підготовлені, досвідчені переговорники, які повинні з мінімальними втратами для своєї сторони добитися для неї максимально позитивного результату. Згода найчастіше є результатом компромісу між сторонами. Компроміс досягається шляхом взаємних поступок, урахування думки протилежної сторони й покрокового (поетапного) узгодження складних питань, розробки плану їхнього послідовного вирішення. Але ж це інші переговори, адже в них не бувають такими небезпечними умови й наслідки і, відповідно, немає такого навантаження на психіку переговорника.

**Переговірник,
або перемовник,**
(англ. – negotiator) –
це особа, котра веде
переговори
за дорученням
керівництва або
без доручення
будь-де, будь із ким
у будь-яких умовах,
зокрема в умовах
підвищеного ризику,
наприклад, під час
антитерористичної
операції.

Види ситуацій і правопорушень, у зв'язку з якими доводиться вести переговори зі злочинцями, досить різні. Здебільшого це тяжкі злочини та ситуації, коли небезпечні правопорушники (злочинці) посягають на життя та здоров'я людей, намагаються спричинити інші тяжкі наслідки. На сьогодні не існує єдиної, офіційної класифікації випадків ведення переговорів. Але практика показує, що це можуть бути такі випадки (див. рис. 3.3):

- терористичні акти із захопленням або без захоплення заручників і погрози вчинення терористичного акту;
 - блокування транспортних комунікацій;
 - незаконне заволодіння транспортним засобом;
 - захоплення особливо важливих об'єктів, державних або громадських будівель чи споруд;
 - групове порушення громадського порядку;
 - захоплення заручників, масові безладдя та інші дії, що дезорганізують роботу в місцях позбавлення волі, слідчих ізоляторах;
 - «побутового» заручництва, коли заручниками стають власні діти, сусіди, родичі. Ініціаторами може бути низка осіб із асоціальних елементів: волоцюги, наркомани, алкоголіки, невлаштовані в житті люди; люди з психічними аномаліями та психічними розладами, які намагаються вирішити свої наявні та вигадані проблеми захопленням заручників;
 - так звані випадки «кіднепінгу» (від. англ. *kidnapping*) – викрадення людей, зокрема дітей, із метою отримання викупу. У таких випадках спричиняються великі страждання як жертві, так і її родині, часто трапляється завдання різних видів пошкоджень жертві або її смерть. Особливо гострою проблемою стає викрадення дітей. У всьому світі діти продовжують залишатися об'єктом насильницьких і корисливих посягань задля присвоєння та виховання, для участі в бродяжництві й жебракуванні, із метою помсти, як об'єкт сексуальних посягань;
 - вчинення опору правоохоронцям.
- Практика ведення переговорів із терористами потребує також розмежування ситуацій залежно від того:
- відомо або невідомо місце знаходження заручників та осіб, які їх захопили;

– місце знаходження злочинців і заручників є стаціонарним (житловий масив, промисловий об'єкт, підприємство, установа, польові умови) або ж із використанням різних видів транспорту;

Рисунок 3.3 – Ситуації, у яких найчастіше необхідне проведення переговорів

– чи можливе застосування до правопорушників сили (фізичної сили, спеціальних засобів, зброї);

– чи відомі дані про особистість правопорушників і жертв, їхні подальші наміри.

І відповідно предметом переговорів із терористами можуть бути:

- порядок організації взаємодії;
- умови звільнення заручників, зокрема предмет і розмір викупу;
- організація забезпечення їхнього харчування, надання медичної допомоги за потреби тощо.

Звичайно, будь-яка класифікація переговорної діяльності відображає лише окремі, найхарактерніші види переговорів. Але, навіть якщо вважати, що запропонована класифікація – неповна, можна зробити висновки про ступінь складності переговорного процесу з правопорушниками.

Крім того, специфіка переговорного процесу в умовах терористичної загрози пов'язана й із тим, що такі переговори проводяться в екстремальних умовах, адже спілкуються сторони, готові до ворожнечі. Це погано впливає на можливість компромісів і може призвести до загострення конфлікту і, як наслідок, фізичного усунення опонентів, проведення локальних воєнних операцій або терористичних акцій, винищування заручників.

Успіх проведення переговорів багато в чому залежить від ступеня довіри, яку людина викликає у співрозмовника. Більшість науковців, які досліджували зазначену тематику, переконані, що в переліку психологічних якостей, необхідних переговорнику, на перших позиціях стоять комунікативні якості. Адже саме від того, що і як він буде говорити, залежить життя та здоров'я інших людей. Комунікативна компетентність передбачає наявність таких умінь, як:

- встановлення психологічного контакту з різними категоріями людей;
- діагностика психологічного стану співрозмовника;
- вибір оптимальних засобів і способів спілкування відповідно до конкретної ситуації;
- підбір адекватних слів, виразів (зрозумілих для іншої сторони);
- застосування активних прийомів слухання;
- доброзичливе ставлення до опонента (або його демонстрація);
- гнучкість у зміні стратегії спілкування;
- надання співрозмовнику зворотного зв'язку тощо.

Тобто, переговорник повинен добре володіти засобами та прийомами мовленнєвої діяльності, що виявляється в умінні слухати, сприймати та відтворювати інформацію, вести продуктивний діалог, доносити потрібну думку, переконувати в певній позиції, швидко реагувати на зміни у ситуації, наводити адекватні для співрозмовника аргументи й ін.

У процесі переговорів нерідко реалізовується і «припинення» протиправних діянь, і «запобігання» вчиненню правопорушень, досягаються індивідуальне запобігання правопорушенням, відмова від злочинних намірів. У цьому й полягає зміст переговорів – ефективного засобу боротьби зі злочинністю. На сьогодні існує значна кількість досліджень переговорної діяльності в міжнародній сфері,

а також існуючої протягом останніх десятиліть практики ведення переговорів із правопорушниками.

Переговори, як складову системи дій, можна розглядати як математичний інструментарій теорії ігор, основним призначенням яких є вироблення та обґрунтування оптимальних рішень у конфліктних ситуаціях, коли у сторін різні цілі, вони мають свою стратегію, плани дій, намагаються передбачити дії суперника. Тому необхідним є використання в переговорах наукових основ як психології, так і інших наук, оскільки переговори виступають як комплекс теоретичних і прикладних знань, складний міждисциплінарний об'єкт.

Увесь хід переговорів можна відобразити у вигляді певних взаємопов'язаних етапів, що зумовить вільне орієнтування в процесі діалогу з правопорушниками, надасть логічності та послідовності під час застосування переговорниками необхідних тактико-психологічних прийомів. Традиційно виокремлюють три етапи безпосереднього проведення переговорів (встановлення психологічного контакту, безпосередньо переговори та заключна частина) [9; 19; 46]. Однак ми вважаємо за доцільне виокремити ще один етап, на якому відбувається підготовка до подальшого процесу, – діагностичний (підготовчий) (див. рис. 3.4).

Рисунок 3.4 – Етапи переговорного процесу

Отже, процес переговорів складається з таких етапів:

I. Підготовчий (діагностичний):

– узагальнюється інформація про ситуацію, що потребує ведення переговорів, приймається рішення про їх ведення, виділяються переговорники;

- визначається мета переговорів, збирається додаткова інформація про конфлікт, що виник, визначається тактика ведення діалогу;
- проводиться оцінювання власних сил, засобів та інших можливостей, аналіз мети іншої сторони;
- виявляються сили, засоби й інші можливості, які може задіяти інша сторона, а також сильні та слабкі місця в її позиціях;
- вирішуються питання інформаційного й технічного забезпечення, досягається стабілізація обстановки.

Основним завданням цього етапу є розроблення стратегії проведення переговорів із розрахунку наявних сил і можливостей.

II. Встановлення психологічного контакту:

- встановлення психологічного контакту, створення обстановки ведення діалогу, подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні, узгодження алгоритму подальших контактів;
- оцінювання прийнятності умов, що висуває інша сторона. Слід зазначити, що умови, які висувають правопорушники (терористи) під час ведення з ними переговорів, можуть бути: прийнятні непротиправні – звертання зі скаргами, протестами, вимогами виступити в засобах масової інформації, розслідування певних фактів; прийнятні протиправні – вимоги виїзду до іншої країни, викупу, надання транспортних засобів; неприйнятні протиправні – надання зброї, боєприпасів, вибухових, отруйних, радіоактивних речовин, звільнення ув'язнених поза правовими процедурами (амністії, помилування);
- реалізація стратегічної лінії на отримання переваг під час переговорів («захоплення позицій»);
- визначення доцільності вирішення конфлікту за допомогою сили;
- шляхом психологічного впливу забезпечення можливості схилення правопорушників до відмови від вчинення протиправних діянь.

На цьому етапі найважливішим для переговорника є демонстрація готовності до продуктивного спілкування, досягнення обопільної згоди щодо подальшого розвитку комунікації.

III. Основний (безпосереднє проведення переговорів):

- застосування необхідних тактико-психологічних прийомів, взаємний пошук компромісів, знаходження варіантів взаємоприйнятних рішень;

– «торг», психологічна боротьба, зближення позицій під час діалогу;

– пошук варіантів згоди в разі наближення дискусії до тупику та шляхів виходу з тупика;

– використання прийому «затягування часу», залучення до переговорів третьої сторони, посередників.

Під час спілкування на цьому етапі відбувається обговорення суті вимог, побажань. Обидві сторони домовляються щодо поступок, на які згодні піти, докладно обговорюються шляхи вирішення зазначених питань.

IV. Заключний:

– досягнення повної або часткової згоди, визначення шляхів її практичної реалізації та контроль за виконанням;

– аналіз проведених переговорів, урахування помилок на майбутнє.

На цьому етапі підбиваються підсумки, ще раз проговорюються досягнені між сторонами домовленості та відбувається завершення розмови.

Для підтримки конструктивного діалогу протягом усього переговорного процесу слід дотримуватися певних правил і застосовувати обрані тактико-психологічні прийоми. Добір тактико-психологічних прийомів зумовлюється метою переговорів, обсягом наявної інформації про терориста та досвідом самого переговорника.

До таких тактико-психологічних прийомів належать:

– «саморозкриття». Дозована відверта інформація про себе, повідомлена правопорушнику, може допомогти переговорнику встановити зв'язок, відносини з ним;

– «проникність». Слід проявляти високий рівень зацікавленості у відповідь на те, що говорить і робить співрозмовник, – переговорник показує своє розуміння поглядів правопорушника самому ж правопорушнику;

– «теплота». Цей прийом ефективний для досягнення взаєморозуміння та довіри – за допомогою голосу, зацікавленості, активної демонстрації переговорником спроби зрозуміти співрозмовника, своєї стурбованості та віри в існування й досягнення взаємоприйняттого рішення;

– «збереження обличчя». Цей прийом базується на задоволенні основних соціальних потреб людини (не втратити поваги, авторитету в значущому для себе оточенні). У ситуаціях, коли правопорушник усвідомлює ймовірність бути публічно приниженим, його поведінку стає важко передбачити, тому переговорнику необхідно допомогти йому «відступити» гідно.

Також необхідно пам'ятати, що протягом усього комунікативного процесу переговорник має демонструвати серйозне ставлення до того, що говорить терорист, зберігати самовладання та спокій, застосовувати зрозумілу для співрозмовника мовну систему, уникати критики, погроз, проявів нетерпіння, агресії. Така стратегія допоможе уникнути комунікативних бар'єрів, які можуть виникнути внаслідок соціальних, політичних, релігійних, культурно-етнічних розбіжностей.

Слід зазначити, що запропонована схема проведення переговорів є загальною, це один із можливих варіантів дій переговорника під час ведення переговорів із правопорушниками в умовах підвищеного ризику. Головне – зорієнтувати переговорника на загальну періодику переговорів як на систему певних орієнтирів, оскільки не існує, та й не може існувати, загальної, шаблонної схеми дій у таких ситуаціях.

Крім того, розкриваючи особливості переговорного процесу, варто зосередити увагу на тому аспекті, що це, передусім, не просто спілкування, а психологічний вплив. Такий вплив здійснюється як переговорником на терориста, так і терористом на переговорника. А сам процес реалізації психологічного впливу має свої закономірності, які слід обов'язково враховувати в екстремальних умовах.

Психологічний вплив

*– активна
цілеспрямована
комунікативна
діяльність людини
(джерела впливу),
метою якої є зміна
емоційного стану,
мотивів, поведінки
чи внутрішніх
установок об'єкта
впливу (конкретної
людини).*

У процесі спілкування особа може здійснювати психологічний вплив на психічний стан, почуття, думки й дії інших людей за допомогою виключно психологічних засобів (вербальних, паралінгвістичних і невербальних) та методів.

Кожен метод психологічного впливу складається із сукупності прийомів, що зорієнтовані на конкретні особистісні феномени, насамперед на:

- мотиваційну сферу – мотиви, потреби, цінності;
- соціальні детермінанти – установки, пріоритети;
- емоційну сферу – емоції, почуття.

Зазначені «мішені» являють собою найуразливіші особистісні характеристики, актуалізація яких за допомогою методів і прийомів психологічного впливу сприятиме формуванню мотивів до певної активності, необхідної для зміни емоцій, почуттів, поглядів і поведінки, вигідних тому, хто впливає.

До того ж, існують певні правила, які базуються на закономірностях людської психіки та спрямовані на підвищення ефективності психологічного впливу. Знання цих правил також дає змогу посилити і свою спроможність протистояти маніпуляціям. Це такі правила [6, с. 147]:

1. Люди керуються своїми **потребами**.
2. У кожної людини є **слабкості**.
3. У кожного проявляються певні **пристрасті**.
4. Усі люди діють за певними правилами та дотримуються окремих **ритуалів**.

Загалом вплив за цими правилами є прихованим, спрямованим на підсвідомість особистості, це здатність впливати на почуття, думки й поведінку особистості, враховуючи її слабкості.

Нейтралізувати зазначені прояви допомагає дотримання певних правил реагування на маніпуляцію, а саме [77]:

- будьте спокійними та байдужими;
- не реагуйте каузально (дотримуючись причинової зумовленості дій), а дійте конструктивно, зберігаючи контроль за ходом бесіди;
- наполегливо рухайтесь до мети, не відволікайтесь та переймайте ініціативу;
- концентруйтеся на конкретній поведінці, а не на типі особистості;
- шукайте можливість зробити розмову конструктивною та сприяйте подальшій співпраці.

4.1 Стійкість особистості як важлива передумова конструктивних дій під час терористичного акту: особливості формування та розвитку

Стійкість (беручи до уваги зміст понять, розглянутих у попередніх розділах, будемо використовувати як синонім поняття «резилієнтність») – це здатність успішно функціонувати в несприятливих умовах, зокрема в умовах екстремального впливу терористичних актів. Відповідно, нестійкість / відсутність стійкості передбачає неспроможність людини конструктивно діяти в умовах стресу, проявляючи надмірну емоційність, деяку хаотичність, неадекватність.

Резилієнтність не виключає можливість виникнення в людини стресових розладів унаслідок впливу травматичної події, проте відновлення буде відбуватися швидше.

Виникають запитання: яким чином можна визначити стійкість людини до стресу? Чи змінюється вона? Чи можливо її розвинути?

Вважається, що стійкість людини визначає наявність у неї так званого «психологічного ресурсу». Цей ресурс може бути достатнім у певний час / у певній ситуації або може бути низьким у певний критичний момент. Причинами низького рівня ресурсності можуть бути: відчуття перебування «не на своєму місці», внутрішньої обмеженості прояву своїх схильностей і спроможностей; необхідність «силувати себе» в повсякденному житті (наприклад, постійне перебування інтровертів у місцях великого скупчення людей і потреба активно взаємодіяти з ними або змушеність активної людини перебувати в обмеженому просторі з неможливістю проявляти свою активність тощо); незадоволеність матеріальним становищем; токсичність / негативізм із боку оточення тощо.

Отже, ресурси резилієнтності особистості можуть бути внутрішні (особистісні характеристики) та зовнішні (міжособистісні стосунки в аспекті реалізації соціальної підтримки). Вони забезпечують адаптованість особистості та збереження її функціонально оптимального стану в заданих умовах.

Внутрішня ресурсність дає можливість зберігати відчуття рівноваги, сталості в умовах мінливих несприятливих обставин. Але ця сталість одночасно є динамічною характеристикою, адже людина змінюється, адаптуючись до змін (з'являються нові способи

4.1 Стійкість особистості як важлива передумова конструктивних дій під час терористичного акту: особливості формування та розвитку

Психічна стійкість
– властивість особистості, що дає їй змогу протистояти труднощам, несприятливим умовам, зберігаючи при цьому здоров'я та працездатність.

поведінки, віднаходяться нові способи діяльності, трансформується ієрархія мотивів), і одночасно зберігає свій «стрижень» (життєві принципи, ідеали, цілі, бачення можливих способів поведінки та реагування тощо). Ці зміни під впливом середовища та внутрішньої динаміки відбуваються і в окремих сферах, і в особистості загалом. Такий алгоритм пристосування визначає й можливість розвитку / становлення особистості, і зумовлює адекватність самооцінки, сприяє прояву індивідуальності та прийняттю себе як такого.

Виділяють такі компоненти психічної стійкості:

- емоційний;
- інтелектуальний;
- вольовий.

До основних детермінант психічної стійкості належать такі характеристики особистості [12; 56]:

– *первинна стресостійкість* (генотип). При наявності мінімального рівня первинної стресостійкості (відповідних типологічних особливостей) розвиток стресостійкості можливий при накопиченні досвіду, цілеспрямованому соціальному впливові. Чим вища первинна стресостійкість, тим вища вірогідність нормального функціонування організму й ефективної діяльності при збільшенні інтенсивності впливу стресогенних факторів зовнішнього середовища. Чим вищі показники первинної стресостійкості, тим у жорсткіших умовах людина може успішно й активно діяти, чинити опір і долати стрес, тим вища вірогідність збереження працездатності та здоров'я після впливу екстремальних факторів зовнішнього середовища.

Виокремлюють такі формули зв'язку первинної стресостійкості із резилієнтністю особистості:

<i>високі показники первинної стресостійкості</i>	→	<i>природна висока стресостійкість</i>		
<i>Мінімальний рівень первинної стресостійкості</i>	+	<i>соціальний досвід</i>	=	<i>оптимальна стійкість</i>
<i>Високий рівень первинної стресостійкості</i>	+	<i>соціальний досвід</i>	=	<i>висока стресостійкість</i>

– *нейродинаміка, темперамент* (система стійких динамічних і енергетичних характеристик усіх психічних процесів, яка визначається властивостями нервової і нейрогуморальної систем організму). Властивості темпераменту накладають свій відбиток на перебіг усіх без винятку психічних процесів і на індивідуальні стійкі особливості всіх підструктур особистості;

– *мотивація до самопізнання, саморозвитку та самовладання* (відсутність такої мотивації може призводити до неспроможності усвідомити наявність зв'язку між дискомфортом, дисгармонією та соматичними проявами);

– *урівноваженість* як спроможність співвідносити свої ресурси з навантаженнями на психіку й організм (при цьому рівень такого напруження визначається не стільки величиною стресора, скільки внутрішньою його оцінкою, суб'єктивною інтерпретацією). Сформованість цієї характеристики дає змогу мінімізувати негативний вплив на свою психіку, зменшити напруження, уникати крайностей у відреагуванні на певні події;

– *пропорційність позитивних і негативних емоційних проявів* (так званий «почуттєвий тон»). У житті людини завжди мають бути будь-які емоції, адже інакше людина не «відчуває повноти життя», його наповненості, проте вони мають бути врівноважені одна з одною в силі відреагування;

– *позитивний образ «Я»*, який базується на відчутті групової ідентичності (сформованість «МИ» у людини дає їй можливість відчувати внутрішню опору);

– *соціальна роль, групова належність* (етнічні групи, офіційні та неформальні об'єднання, релігійні спільноти, групи за інтересами, партії тощо), соціальний статус, професія, культура, світогляд;

– *копінг-стратегії* (способи опанування стресу). Стресові ситуації можуть змінювати свої об'єктивні психологічні особливості в результаті копінгу або ж, навпаки, залишатися стабільними, незважаючи на докладені зусилля. Вони також піддаються змінам у результаті своєї динаміки [56];

*Сутність копінгу
Р. Лазарус [56]
розглядає як
когнітивні
і поведінкові зусилля
з керування
специфічними
зовнішніми
або внутрішніми
вимогами
(і конфліктами
між ними), що
оцінюються як такі,
що перевищують
ресурси особистості.*

– *досвід* (стійкість формується практикою як результат трансактного процесу зіткнення індивіда зі стресогенним фактором).

Всі ці характеристики у своїй детермінації резилієнтності особистості сполучаються із суб'єктивним сприйняттям характеристик процесу стресової події. Основними суб'єктивними параметрами стресової ситуації є [56]:

1. Когнітивна репрезентація стресора – суб'єктивне значення ситуації, яке впливає на її стресогенність, що індивідуально зумовлено.

2. Інтернальність контролю – суб'єктивна оцінка особистої здатності контролю над стресовою ситуацією.

3. Професійно-суб'єктивна репрезентація – суб'єктивна оцінка можливості впливу на стресову ситуацію.

4. Дивергентність – суб'єктивна оцінка невизначеності і неясності ситуації.

5. Репеторна репрезентація – суб'єктивна оцінка повторюваності стресової ситуації.

6. Позитивний досвід – ступінь особистого досвіду переживання подібних ситуацій.

Адекватна когнітивна репрезентація, об'єктивні характеристики ситуації і усвідомлення об'єктивних вимог дають можливість контролювати стресор, концентрувати та спрямовувати адекватні суб'єктивні й об'єктивні функціональні зусилля на те, щоб чинити опір і долати негативні наслідки стресу.

Отже, стійкість особистості має багаторівневу детермінацію і зумовлена як характеристиками навколишнього середовища, так і особистісними характеристиками. Поведінку людини у стресовій ситуації доцільно розглядати не просто як результат впливу соціального середовища, а як виникнення певних поведінкових стратегій особистості в результаті трансформування вимог середовища через певний особистісний досвід, що здійснюється через оцінювання ситуації. Процес реагування на стресори регулюється особистісними факторами, тенденціями копінгу та його стилем, а також впливом соціальної підтримки й релевантних осіб в умовах стресу [80].

Резилієнтність як інтегральна характеристика психічного розвитку формується в процесі онтогенезу людини на основі генетично зумовлених індивідних характеристик в умовах конкретного соціального оточення. Тобто, вона залежить як від генотипу

(первинної стресостійкості), так і характеристик зовнішнього, особистісного й соціального впливу або досвіду. Беручи до уваги ці фактори, можна виділити такі три типи взаємодії [56]:

– збереження (якщо існує високий рівень показників первинної стресостійкості, то навіть без відповідного досвіду цей рівень забезпечує оптимальну стресостійкість особистості);

– посилення (за наявності певного соціального впливу, досвіду, навчання та відповідного рівня первинної стресостійкості резилієнтність буде посилюватися);

– індукції (за наявності мінімального рівня первинної стресостійкості (відповідних типологічних особливостей) розвиток резилієнтності можливий при накопиченні досвіду, цілеспрямованому соціальному впливі).

Сама стійкість особистості характеризується такими властивостями: здатністю до адекватності когнітивної репрезентації стресогенних факторів; здатністю аналізувати та пов'язувати сприйняття реальних характеристик стресора з функціонально адекватними реакціями; наявністю відповідних дієвих переконань або професійних правил поведінки (оскільки процеси усвідомлення включаються у вибір способів реагування); наявністю зворотної інформації щодо суб'єктивної і об'єктивної ефективності результату копіngu.

Крім того, вона залежить від таких характеристик, як:

- 1) інтенсивність і тривалість стресової події;
- 2) окремих стрес або кумуляція стресових подій;
- 3) обсяг змін, що спричиняє стресова подія, і витрати на нове пристосування;
- 4) передбачуваність та ймовірність настання (упевненість / невпевненість у стресовій події і часі її настання) події та пов'язана з цим можливість превентивного пристосування до неї і підготовки до подолання;
- 5) новизна стресової події та ступінь поінформованості про неї;
- 6) двозначність стресової події або неоднозначність її визначеності;
- 7) контрольованість стресової події.

Указані вище характеристики особистості й зовнішні фактори можуть сприяти як посиленню, так і ослабленню стресової реакції, впливаючи на її тип, інтенсивність і тривалість. Підсилять ці фактори стрес чи знизять його – залежить від багатьох обставин, зокрема й від типу стресора, індивідуальної чутливості та від стресостійкості особистості, а також від особливостей самих факторів та їхньої взаємодії з іншими змінними.

Первинна стресостійкість суттєво впливає на загальний рівень стресостійкості. Водночас особистісні, соціальні й поведінкові її компоненти та правильно організований зовнішній вплив можуть певною мірою компенсувати слабкі сторони особливостей нервової системи. Саме тому, хоча стресостійкість і залежить від її типологічного фактора, вирішальне значення у формуванні стресостійкості мають особистісний, соціальний, поведінковий компоненти та навчання.

Отже, стійкість формується практикою, а також тим, як людина використовує свій досвід у подальшому, вивчаючи, досліджуючи та усвідомлюючи себе та свої реакції. Це так звані «психологічні м'язи», які потребують систематичних тренувань. І як при будь-яких тренуваннях, вражаючи результати ми навряд чи зможемо показати з першого дня. Проте з часом та за наявності бажання працювати над собою успіх нам гарантований. От і резилієнтність формується в результаті отримання досвіду. А для того, щоб «тренування» були дієвими, слід дотримуватися певного алгоритму (послідовності), визначити, які компоненти і в якій послідовності мають бути сформовані, а також зрозуміти, що тренування мають відбуватися в комплексі. Так, умовно виділяють п'ять компонентів резилієнтності – п'ять так званих «груп м'язів», які ми маємо «тренувати».

- ✓ **Шляхи** – знання та вміння інакше сприймати ситуацію, фокусуватися на позитивних змінах, на протидії страху та тривозі перед майбутнім.

- ✓ **Дії** – виважена і спрямована на позитивні зміни поведінки. Щоб досягнути бажаного, необхідно діяти, а не тільки мати знання. Теорія без практики нічого не варта.
- ✓ **Орієнтири.** Будь-які дії опосередковуються нашими цінностями, пріоритетами та мотивами. Розуміння та дотримання цих орієнтирів у поєднанні з вірою у краще, визнанням духовних аспектів людського існування та прагненням до зростання створюють сенс життя.
- ✓ **Ресурси.** Резилієнтність значно підвищується, якщо в людини є для цього ресурси. Це і особистісні аспекти (турбота про себе, про своє психологічне та фізичне здоров'я), і стосунки (підтримка, допомога тих, хто поряд, комунікація один з одним).

4.2 Психологічна допомога під час та після терористичного акту

Загальновідомим фактом є те, що терористична акція, крім заподіяння безпосередньої шкоди жертві, розрахована на визначений психологічний ефект – посіяти страх, створити загрозу широкому колу осіб. Будь-який акт тероризму передбачає залякування всіх тих, хто не згоден із терористами. Отже, він завдає як матеріальних, економічних і політичних збитків країні, так і моральної травми суспільству.

Постраждалий відчуває вітальну загрозу через набуті травми, поранення або через усвідомлення того, що з ним може відбутися (уявна загроза). У таких випадках домінантою психічного стану постраждалого стає почуття страху. Зміни можуть виникати у життєвих орієнтаціях людини, її переконаннях, моральних цінностях, прагненнях тощо. А зміни у психологічній складовій зумовлені не лише специфікою самої ситуації, а й фізичним та психічним станом людини. Прагнення безпеки, з одного боку, та прагнення звільнення, свободи від ситуації

Гострий стресовий розлад (ГСР) і посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є психічними порушеннями, що розвиваються в деяких осіб після травматичних подій, таких як природні та техногенні катастрофи, обстріли, бомбардування та інші загрози життю під час війни, сексуальне або фізичне насилля, дорожньо-транспортні пригоди, тортури тощо, які пов'язані із загрозою для власного життя (або іншої людини) чи фізичної недоторканності та зумовили сильний страх, безпорадність або жах.

терористичної загрози – з іншого, є основним мотивом поведінкових реакцій та дій постраждалого. Лише після, хоча б часткового, згасання почуття страху людина починає мислити раціонально й усвідомлювати, що саме з нею відбувається, прогнозувати розвиток ситуації та свої подальші дії [46]. Саме включення раціональних компонентів дає можливість людині вийти із ризикованої ситуації з мінімальними втратами для себе й оточення.

Науковці, які займаються цією проблематикою, виокремили п'ять груп потреб, що проявляються у постраждалих (заручників) в осередку надзвичайної ситуації (до якої і належить терористична загроза) [46]:

1. *Потреба у встановленні зв'язків* – для подолання почуття ізоляції. Постраждалий намагається проявити турботу про когось (не обов'язково свого ближнього) або нести відповідальність за іншого. Якщо з якихось причин ця потреба не задовольняється, людина починає відстоювати лише свої інтереси (передусім – у безпеці), перестає допомагати іншим, виявляє недовіру до них.

2. *Потреба в подоланні* – реалізується через бажання стати активним творцем свого життя. Оптимальне задоволення цієї потреби дає змогу людині повернути почуття свободи та своєї значущості.

3. *Потреба в коріннях* – у надзвичайній ситуації людина відчуває потребу в почутті стабільності та міцності, що схоже з тим відчуттям безпеки, яке в дитинстві забезпечував зв'язок із матір'ю.

4. *Потреба в ідентичності* – кожна людина відчуває внутрішню потребу тотожності із самою собою. Завдяки цій ідентичності люди відчувають свою індивідуальність, несхожість з іншими, усвідомлюють свою автентичність. У ситуації терористичної загрози люди перестають сприймати себе як «хазяїна власного життя», адже, для того, щоб залишитися живими та здоровими, їм доводиться дотримуватися вказівок інших людей (терористів, рятувальників). Однак копіювання чужої поведінки, яке доходить до ступеня сліпої конформності, не дає можливості людині досягти почуття ідентичності.

5. *Потреба в системі поглядів та відданості* – кожна людина має свою світоглядну модель побудови світу, яка являє собою сукупність поглядів і переконань, що дає людині можливість сприймати та пізнавати об'єктивну реальність. Усвідомлення свого

існування в умовах, що виходять за межі власного досвіду, приводить до переосмислення постраждалим (заручником) його ціннісних орієнтацій та установок.

Із набуттям досвіду перебування в ситуаціях терористичної загрози постраждалий у цілому переосмислює життєвий світогляд і ціннісні орієнтації.

Кожна критична ситуація, у яку потрапляє людина, викликає в неї нервові напруження, що зумовлює різні порушення здоров'я. Навіть, якщо людина особисто не постраждала від терористичного акту, а стала свідком такої події або постраждали її близькі чи рідні, вона теж опиняється в стресовій ситуації, яку не кожен може подолати самотійно. Щоб подолати наслідки шоку, стресу й інших чинників, що руйнують особистість, необхідно розуміти природу людської реакції в надзвичайних, екстремальних умовах.

Тривале перебування осіб під впливом негативних факторів терористичного акту негативно впливає на їхню психіку. Загалом для осіб, які мають досвід перебування в умовах впливу психотравмувальних чинників, характерне порушення функціонування мотиваційної, емоційно-вольової, інтелектуальної сфер. Невдалі спроби самотійно впоратися з цими проблемами часто призводять до соціальної ізоляції (відокремлення і замкнутості), підвищення конфліктності й агресивності, психосоматичних захворювань, девіантної поведінки (алкоголізації, неконтрольованої агресії, суїцидальних спроб тощо) та професійних деструкцій. Зазначене часто зумовлює проблеми міжособистісної взаємодії осіб, постраждалих від дії терористичного акту, з оточенням і сім'єю, провокує конфліктні ситуації та знижує ефективність діяльності. Травматичний стрес, руйнуючи структури ментального досвіду, знижує когнітивний оцінковий бар'єр між впливом зовнішнього середовища й емоційною та поведінковою реакціями на цей вплив, унаслідок чого втрачається здатність до адекватної інтерпретації ситуації, і людина починає поводитися у відповідності до формули «стимул – реакція».

За таких обставин необхідним є надання людині, яка постраждала внаслідок дії терористичного акту, певної психологічної допомоги. Проте така допомога має бути різною залежно від часу, що

пройшов від ситуації терору, особливостей зрушень у психіці постраждалого й ін.

Так, стан бранців, які тільки що звільнені з незаконного утримання, визначається залишковими явищами пережитих ними гострих афективно-шокових реакцій. У клініко-психологічному плані це досить типова картина так званої адинамічної депресії зазвичай із властивими їй «масками» астенії, апатії, ангедонії [75]. Характерними рисами стає небажання згадувати пережите, прагнення «швидше приїхати додому, усе забути, скоріше повернутися до звичайного життя». Особливо відзначимо нав'язливе бажання скоріше «очиститися», зокрема «прийняти ванну». Уже в перший момент усвідомлення свободи, того, що все вже позаду, у колишнього бранця спрацьовують механізми фіксації, формування першого уявлення про себе в новій ситуації.

Людина із сильним психологічним захистом здатна витримати найпотужніші удари долі, пережити будь-яку психологічну кризу, подолати найскладніші обставини життя [45; 72]. Це дає змогу їй навіть у найважчих умовах зберігати найважливіші характеристики своєї особистості – особистісну і соціальну ідентичність, тобто тотожність собі самому, стабільність уявлень про самого себе в різних життєвих і соціальних ситуаціях [75, с. 142].

Якщо ж звичні стратегії подолання стресових ситуацій виявляються неефективними, людина стає беззахисною [71]. Особистісна і соціальна ідентичність порушуються, виникають суперечності, внутрішньоособистісна напруженість, внутрішньоособистісний конфлікт, може проявитися психічна травма і настати особистісна криза (така криза виникає тоді, коли суперечності в уявленнях людини про те, якою вона повинна бути, як вона повинна діяти і якою вона є насправді, такі сильні, що всього її життєвого досвіду не вистачає, аби безболісно усунути їх, а соціальної підтримки немає) [75].

Така психологічна допомога має спрямовуватися на запобігання та подолання посттравматичних стресових розладів (ПТСР), оптимізацію психофізіологічного стану осіб і корегування порушень їхніх інтелектуальної, мотиваційної й емоційно-вольової сфер, поведінки, спілкування, реалізації індивідуальної та групової діяльності [30; 66].

Тобто, *психологічна допомога* – це комплекс психологічних, організаційних, медичних заходів, які проводить кваліфікований психолог із метою допомогти людині або групі людей задля успішного подолання ними наслідків впливу психотравмувальних факторів терористичного акту, оптимізації психофізіологічних станів, збереження працездатності та запобігання розвитку посттравматичних стресових розладів.

Різні види психологічної допомоги (психологічне інформування, психодіагностика, психопрофілактика, психологічна підтримка, психологічне консультування, психокорекція, психотерапія та психологічна реабілітація) застосовуються комплексно й спрямовані на мінімізацію негативних наслідків травмувального впливу екстремальних умов терористичного акту, зокрема й на зменшення проявів травматичних розладів (ПТСР).

Серед них слід виокремити особливу – *першу психологічну допомогу*, ефективність і доцільність застосування якої під час катастрофи чи терористичних актів доведено практикою.

Виділяють такі її етапи:

- встановлення контакту з пацієнтом у ненав’язливій і співчутливій манері;
- забезпечення безпеки й фізичного комфорту;
- емоційна стабілізація пацієнтів;
- збирання інформації (з’ясовуються нагальні потреби та проблеми: характер і тяжкість пережитого досвіду, втрати, потреби в додаткових допоміжних послугах тощо);
- практична допомога пацієнтам, задоволення їхніх нагальних потреб;
- встановлення зв’язку з джерелами соціальної підтримки;
- надання інформації щодо стратегії подолання стресу;
- з’єднання пацієнтів із суміжними службами та закладами, які надавали їм послуги до катастрофи або які необхідні в цей момент.

Цілі першої психологічної допомоги:

- запобігти погіршенню стану;
- зменшити рівень психологічного збудження;
- мобілізувати підтримку найбільш постраждалих військовослужбовців;
- відновити зв’язок із товаришами по службі, друзями, коханими та членами сім’ї;
- забезпечити інформування про ситуацію і стан потерпілого;
- інформувати потерпілого про можливі ризики.

Загалом перша психологічна допомога має на меті забезпечити безпеку пацієнта, встановити зв'язок із реабілітаційними ресурсами, послабити стресові реакції, допомогти пацієнту розвинути навички коротко- і довготривалого подолання стресу та зміцнити природну психологічну стійкість пацієнта.

Проте бувають випадки, коли надана психологічна допомога не дала можливості нейтралізувати негативні впливи екстремальної ситуації на психіку конкретної особи. Тоді говорять про *посттравматичні стресові розлади (ПТСР)*, які виникають у вигляді відстроченої / затяжної реакції на подію / ситуацію. Це специфічна реакція психіки на надмірно потужні (саме для конкретної людини) емоційні подразники ситуації, що вже відбулась.

Категорії осіб, які пережили травмувальні події:

- ✓ **Компенсовані** (потребують легкої психологічної підтримки).
- ✓ Особи з **дезадаптацією легкого ступеня** (потребують як дружньої психологічної підтримки близьких і оточення в колективі, так і професіонального втручання психолога і психотерапевта).
- ✓ Особи з **дезадаптацією середнього ступеня** (потребують усіх видів допомоги, зокрема й фармакологічної корекції стану).
- ✓ Особи з **дезадаптацією важкого ступеня** (охоплює всі сфери і потребує тривалого лікування та відновлення).

«Я не думаю, що хтось зможе її (рану) залікувати. Як тільки я стикаюся з якоюсь проблемою у звичайному житті, травматичні спогади повертаються. Я погано сплю. Щоночі мені сниться один і той же сон: я зі зброєю в руках намагаюся захистити інших людей від терористів... (зі спогадів Т'єрі – одного із тих, хто вижив у теракті в театрі «Батаклан» (Париж, 2015 рік).

Внаслідок травмувальної ситуації та пережитих надінтенсивних негативних емоцій відбувається патологічна фіксація в пам'яті травматичного сліду, який мимовільно активізується. Такі сліди проявляються у вигляді причепливих спогадів, що супроводжуються важкими емоційними переживаннями. Часто можуть проявлятися мимовільні перенесення людини в травмувальне минуле та здійснення нею дій, які неадекватні теперішній, але є адекватними саме

ситуації в минулому. Причепливі спогади атакують людину, вона хоче їх позбутися. Відмова від прийняття життєвого досвіду і породжує основну причину посттравматичної дезадаптації – когнітивний конфлікт, суть якого в тому, що травмувальні спогади проривають бар'єр заборон [56].

Контроль за травмою з часом потребує все більше і більше життєвої енергії, що і проявляється в **симптоматиці ПТСР**. Розвиток посттравматичного стресового розладу залежить від багатьох умов, а саме: наскільки ситуація суб'єктивно сприймалась як загрозна, наскільки об'єктивно реальною була загроза життю, наскільки близько від трагічних подій знаходився індивід, чи були учасниками цієї події його близькі, чи вони постраждали. Великого значення набувають також фактори травмувальної ситуації, до яких належать: тяжкість травмувальної події, фактори її раптовості, ступінь підготовленості суб'єкта до дії травмувальної ситуації. Факторами претравматичної схильності є: вік травматизації, спадкові фактори психічного здоров'я, генетичні фактори нейроендокринної схильності, травматизація в дитинстві, низький освітній рівень, наявність певних особистісних якостей.

Клінічні симптоми ПТСР:

- ✓ немотивована пильність;
- ✓ вибухова реакція;
- ✓ підозрілість;
- ✓ притуплення емоцій;
- ✓ агресивність;
- ✓ порушення пам'яті та концентрації уваги;
- ✓ депресія;
- ✓ загальна тривожність;
- ✓ напади люті;
- ✓ схильність до зловживання наркотичними і лікарськими речовинами;
- ✓ непрошені спогади (флешбеки);
- ✓ безсоння;
- ✓ думки про самогубство;
- ✓ провина, що вижив.

Виділяють різні типи ПТСР [19]:

1. Тривожний тип (високий рівень немотивованої тривоги з переживанням мимовільних, нав'язливих спогадів).

2. Астенічний тип (домінування почуття млявості і слабкості).

3. Дисфоричний тип (постійне переживання внутрішнього невдоволення, роздратування на тлі пригнічено-похмурого настрою).

4. Соматоформний тип (сильні соматичні розлади з переважною локалізацією неприємних тілесних відчуттів в області серця (54 %), шлунково-кишкового тракту (36 %) і голови (20 %).

Для надання психологічної допомоги використовується низка різних заходів (див. рис. 4.1).

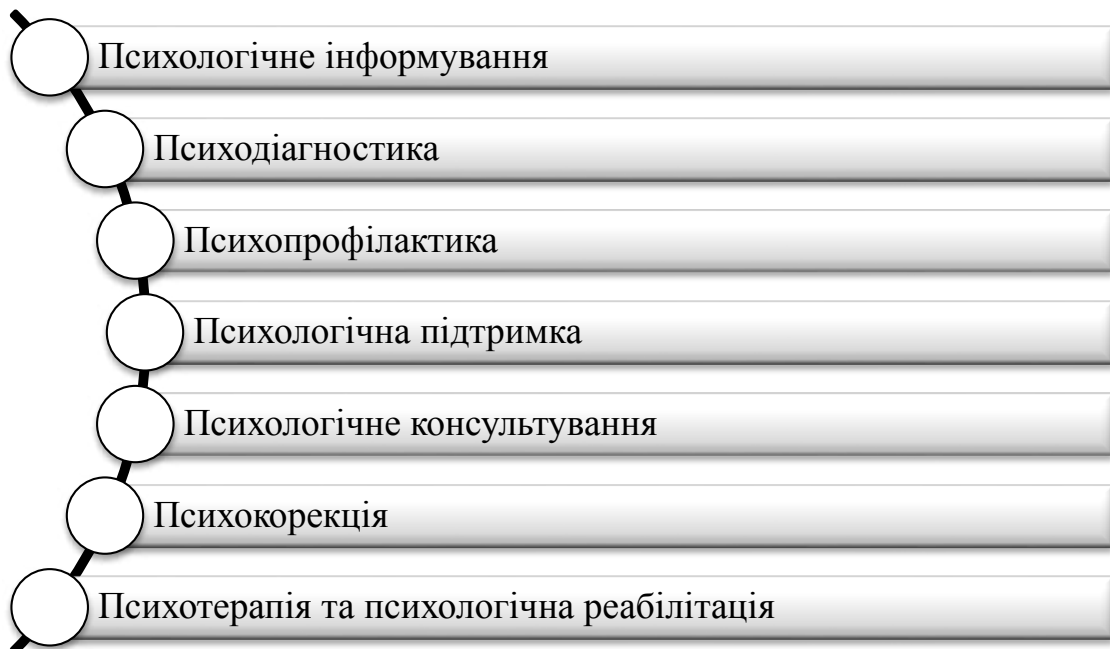

Рисунок 4.1 – Методи психологічної допомоги

Психологічне інформування має бути зорієнтоване на підвищення обізнаності населення та формування в нього соціально-психологічної компетентності щодо:

- особливостей актуального психоемоційного стану та поведінки в умовах терористичного акту;
- особливостей впливу травмувальних чинників на психіку особистості;
- можливих реакцій на екстремальні умови та наслідків тривалого перебування в них;
- особливостей розвитку та проявів ПТСР;
- основних видів, форм і методів психологічної допомоги та самопомоги, прийомів екстреної психорегуляції тощо.

Психодіагностика передбачає визначення причин виникнення, ступеня вираженості, ознак (симптомів) функціональних порушень в осіб, які перебували під впливом стрес-факторів, із метою вибору найоптимальніших методів та прийомів їх подолання. Тобто, вона спрямована на визначення конкретних проявів ПТСР, відхилень в інтелектуальній, мотиваційній та емоційно-вольовій сферах, особливостей функціонального стану тощо. Об'єктивність психодіагностики забезпечується використанням різних психодіагностичних методик вивчення особистості, а також методів бесіди, спостереження тощо.

Психопрофілактика являє собою комплекс соціально-економічних, правових, організаційних, службових, психологічних, педагогічних і медичних заходів, спрямованих на збереження, зміцнення та відновлення соціально-психологічного благополуччя і здоров'я населення, запобігання виникненню дезадаптацій. Одним з ефективних методів є коучинг – система реалізації спільного соціального, особистісного потенціалу учасників із метою одержання максимально можливого ефективного результату [4, с. 194–195].

Профілактична робота також має бути спрямована на підвищення рівня психологічної компетентності населення (шляхом проведення роз'яснювальних індивідуальних бесід, лекцій, семінарів, круглих столів) і включати заходи щодо: запобігання причинам виникнення девіантної поведінки; виявлення осіб, які належать до групи ризику; прогнозування можливих негативних проявів у поведінці та взаємодії з навколишніми. Важливим є й вибір відповідних адекватних методів запобігання.

Психологічна підтримка включає комплекс соціально-психологічних і психолого-педагогічних заходів, орієнтованих на запобігання розвитку негативних психічних явищ, а також на активізацію наявних і створення додаткових психічних ресурсів, які забезпечують конструктивні дії осіб як у повсякденному житті, так і в умовах впливу психогенних чинників терористичного характеру [4, с. 182–185].

До основних заходів психологічної підтримки належать:

- індивідуальні бесіди з особами, які безпосередньо постраждали від терористичної діяльності;
- спілкування із сім'ями постраждалих унаслідок дії терористичного акту з метою надання їм психологічних порад щодо особливостей взаємодії з їхніми рідними;
- групові заняття, спрямовані на «емоційне вивільнення» та визначення конструктивних шляхів подальшого подолання негативних психоемоційних станів;
- надання рекомендацій щодо відпрацювання вправ, які сприяють зменшенню психічної напруженості, почуття гніву, агресії тощо.

Із психологічною підтримкою тісно пов'язане *психологічне консультивання*, у процесі якого особа може сама сформулювати в себе здатність вирішувати психологічні проблеми, що виникають у її житті, отримати необхідну психологічну інформацію, яка дає змогу глибше усвідомити себе й своє соціальне оточення, налагодити з ним гармонійніші відносини, знайти нові переживання, сенс і цінності життя. Загалом слово «консультація» походить від латинського «*consultatio*» – звернення за порадою [30].

Тобто, психологічне консультивання – це спеціально організована взаємодія психолога з особою, яка зазнала негативного впливу стрес-факторів терористичного характеру та за результатами психологічної діагностики потребує порад і рекомендацій щодо окремих конструктивних змін її індивідуально-психологічних та характерологічних особливостей.

До основних видів психологічного консультивання населення належать: особистісно спрямоване (зорієнтоване на оптимізацію своїх психологічних характеристик), психолого-організаційне (спрямоване на конструктивні зміни в організації діяльності та спілку-

вання з навколишніми), сімейне (проводиться задля усунення негативних факторів взаємодії у сімейному колі та покращання стосунків), професійно спрямоване (здійснюється з метою реадаптації до умов професійної діяльності та підвищення успішності професіогенезу).

Психокорекція, як вид психологічної допомоги, передбачає цілеспрямований психологічний вплив на особу з метою приведення її психічного стану до норми (корегування порушень інтелектуальної, мотиваційної, емоційно-вольової сфер особистості), вироблення та оволодіння навичками оптимальної і ефективної психічної діяльності, що сприятиме особистісному зростанню й адаптації.

Психотерапія передбачає застосування до осіб, постраждалих від дії терористичного акту, засобів психологічного впливу й специфічних медичних засобів із метою зменшення прояву психопатологічних симптомів [4, с. 206–208]. До того ж, психотерапія спрямовується на подолання наявних у осіб психоемоційних розладів та актуалізацію активного способу життя.

Психологічна реабілітація являє собою комплекс заходів, спрямованих на покращання функціонального стану особи, відновлення й корекцію порушених психічних процесів, властивостей і професійного потенціалу, що в подальшому сприятиме її успішній життєдіяльності.

Оскільки заходи психологічної допомоги спрямовані на відновлення контролю над емоційними реакціями, оптимального психічного стану, адекватних моделей поведінки, соціальної взаємодії й загалом підвищення якості життя, то при їхній реалізації слід дотримуватися таких основних принципів: об'єктивності, цілеспрямованості, довіри, добровільності, психологічного комфорту.

Отже, психологічна допомога особам, постраждалим унаслідок терористичної діяльності, являє собою комплекс психологічних, організаційних, медичних заходів, реалізація яких сприяє запобіганню розвитку ПТСР, оптимізації психічних станів, відновленню оптимальної працездатності та конструктивної взаємодії з навколишніми. Вона має бути спрямована на подолання чи нейтралізацію наслідків впливу психотравмувальних чинників та створення нових життєвих перспектив.

4.3 Проактивне забезпечення конструктивної поведінки в умовах терористичної загрози

Тероризм як суспільно небезпечна діяльність, насамперед, має психологічний зміст, оскільки реалізується за рахунок залякування, погроз, захоплення заручників, підпалів і вбивств, тобто таких методів фізичного і психологічного впливу на певні категорії осіб чи особу, які сприяють досягненню злочинних цілей. Особливості перебування людини в зоні терористичної небезпеки зумовлюються її особистісними властивостями та певними соціальними детермінантами. До останніх, зокрема, належать: взаємодопомога, спільні дії як синергетичний фактор виживання, взаємопідтримка, надання першої медичної чи психологічної допомоги тощо.

Здатність особи протидіяти викликам тероризму, що ґрунтується на знаннях, досвіді, моральних засадах і проявляється в критичний момент, нині стає об'єктивною потребою, необхідною та достатньою умовою виживання за рахунок уміння знаходити зв'язок між ситуацією і знаннями, полягає у прийнятті оптимальних рішень в умовах нагальної потреби, адже загрози терактів – реальні. Цей якісний стан людського ресурсу має бути базовим елементом антитерористичної парадигми сучасної політики і визначальним фактором системи національної безпеки.

Терористичні акти стали невід'ємною складовою сучасного життя та детермінують виникнення в реальних і потенційних жертв страху, паніки, деморалізованої поведінки тощо. Проте слід ураховувати, що реакції організму на ситуацію терористичної загрози можуть бути різними. Для подолання дезорганізуючих станів, що виникають під дією стрес-факторів, найоптимальнішими є адекватні форми реакції, які повинні спрямовуватися на ліквідацію або мінімізацію впливу екстремальних умов. Адекватна реакція супроводжується зростанням ролі вольових якостей особистості, посиленням емоційного компонента, що беруть участь у формуванні реакції-відповіді [65].

Ураховуючи те, що особистість – істота соціальна та вирізняється своїми індивідуально-психологічними особливостями, особистісний і соціальний компоненти виступають пріоритетними

передумовами функціонування людини в умовах терористичної загрози, а до основних *принципів боротьби з тероризмом* належить, зокрема, принцип пріоритетності захисту життя і прав осіб, які наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності (ст. 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» № 720-XI від 17.06.2020). Останній і зорієнтований на конструктивну поведінку особистості, яка в умовах терористичної загрози повинна вижити, зберегти своє фізичне й психічне здоров'я та, за можливості, допомогти іншим постраждалим.

Адже забезпечення відчуття захищеності від проявів тероризму досягається цілою низкою особистісних чинників, представлених комплексом знань, ключових здатностей, стійких навичок та алгоритмів конструктивної поведінки особистості щодо ефективних дій в екстремальних ситуаціях, які допоможуть їй зберегти життя та здоров'я, зменшити негативний вплив наслідків терористичного акту на психіку [31]. Крім того, мають бути сформовані вміння та навички саморегуляції свого емоційного стану під час стресової ситуації та виведення зі стану стресу навколишніх (колег, підлеглих, членів родини тощо). Неналежний рівень розвитку вказаних умінь та навичок може призвести до неадекватної поведінки й відсутності конструктивних дій в екстремальних умовах. Важливі ці вміння і для спроможності людини надати необхідну первинну психологічну допомогу іншим особам, які перебувають в умовах впливу стресогенних чинників.

Щоб визначити зміст психологічної моделі конструктивних дій в умовах терористичної небезпеки, доцільно розглянути певні теоретичні положення, які сприяють усвідомленню особливостей функціонування людини за таких обставин.

Психологічна модель конструктивних дій в умовах терористичної небезпеки являє собою комплекс взаємопов'язаних соціально-психологічних компонентів, які забезпечують оптимальне функціонування особистості, котра стала об'єктом терористичних посягань чи потрапила в зону терористичної загрози. До зазначених компонентів належать: характеристики особистості, яка психологічно підготовлена до можливого перебування в ситуаціях впливу стрес-факторів терористичного акту; особливості взаємодії та взаємодопомоги за таких обставин.

Отже, вплив зазначених стрес-факторів на людей, насамперед, залежить від рівня їхньої психологічної готовності до перебування в умовах терористичної загрози, а саме:

– у *психологічно готових* вони актуалізують необхідні для виживання характеристики (рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, змобілізованість, швидкість переключення уваги тощо), мотиви (бажання вижити та зберегти фізичне й психічне здоров'я, прагнення не засмучувати рідних і близьких, переконаність у здатності допомогти іншим) та необхідні поведінкові реакції (адекватність дій і конструктивні вчинки);

– у *непідготовлених осіб* поведінка може супроводжуватись панічними настроями, розгубленістю, нерішучістю та підвищеним рівнем тривожності; погіршенням рівня уваги, спостережливості та критичності мислення; зниженням наполегливості й цілеспрямованості в діях; проявами роздратованості, агресії та нестриманості, дезорганізації тощо.

Тобто, щоб людина змогла витримати складні умови терористичної загрози, вона, по-перше, повинна усвідомити важливість підготовки до перебування в зазначених умовах; по-друге, пройти таку підготовку; по-третє, як результат – сформувати психологічну модель конструктивних дій у зоні терористичної небезпеки. Такий підхід сприятиме збереженню фізичного та психічного здоров'я людей, які стали об'єктами терористичних посягань чи потрапили в зону терористичної загрози та її негативних наслідків.

Результатом розвитку вказаних вище компонентів має стати антитерористична готовність – різновид психологічної готовності людини до протидії терористичній загрозі й ефективних дій в умовах впливу стрес-факторів тероризму.

Загалом психологічну готовність розглядають як істотну передумову будь-якої цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості й ефективності, а в межах функціонування особистості – як результат підготовки до певної діяльності; стійке, багатоаспектне та ієрархічне утворення особистості, що містить низку компонентів (мотиваційний, когнітивний, операційний тощо), адекватних вимогам, змісту й умовам діяльності [21, с. 151]. Психологічна готовність формується та розвивається поступово при переході психічних станів (*психічний стан – відносно стійкий у певний проміжок*

часу, він є цілісною характеристикою психічної діяльності людини, залежить від особливостей відображення нею об'єктивної ситуації, стану організму) із нестійких до поточних, а потім і перманентних. Психологічна готовність – такий психічний стан, у якому знаходиться особистість після певної підготовки залежно від її мотивів, інтелектуальних можливостей, емоційно-вольових процесів, рівня розвитку загальних, спеціальних і творчих здібностей.

Відповідно, антитерористична готовність є основою психологічної готовності до конкретних дій в умовах терористичної загрози – такого психічного стану, який виникає залежно від усвідомлення людиною конкретної терористичної ситуації й від швидкості актуалізації, адаптації здібностей і необхідних особистісних якостей щодо неї. Виокремлюються два **види антитерористичної готовності** – **постійна та ситуативна**:

– *постійна* – це перманентний психічний стан, що формується в процесі антитерористичної підготовки (що зорієнтована на формування та розвиток антитерористичної компетентності) та є її результатом, залежно від мотивів, інтелектуальних можливостей та емоційно-вольових процесів особистості. Постійна готовність є основою ситуативної готовності;

– *ситуативна* – це психічний стан, що виникає у людини під час перебування в зоні терористичної загрози залежно від сили стрес-фактора та рівня підготовленості до дій в екстремальних умовах. Ґрунтується на особливостях постійної готовності. Ситуативна готовність, що виникає у процесі функціонування за таких обставин, сприяє підвищенню рівня розвитку постійної готовності через утворення необхідних особистісних якостей, формування нових та актуалізацію наявних мотивів до протидії терористичній загрозі.

Структурно антитерористична готовність складається з комплексу певних психофізіологічних, інтелектуальних, комунікативних та емоційно-вольових якостей і мотивів до успішних дій в екстремальних умовах, які детермінують адекватність і ефективність поведінки під впливом стрес-факторів тероризму. Розглянемо зміст указаних елементів.

Загалом під особистісними якостями слід розуміти психофізіологічні, психологічні характеристики та здатності особистості,

що формуються, розвиваються в процесі певної підготовки й діяльності та є основою їхньої успішності. Досить складно забезпечити конструктивну поведінку в екстремальних умовах, якщо людина не підготовлена психологічно та має слабкий тип психіки. Нижче наведено комплекс особистісних якостей, які є основою розвитку антитерористичної готовності і, відповідно, допоможуть конструктивно діяти в умовах терористичної небезпеки, а саме:

– *психофізіологічні якості*: активність, нервово-психічна стійкість, сильна нервова система, пластичність (здатність легко та швидко пристосовуватися до зовнішніх умов), резистентність (здатність чинити опір несприятливим обставинам), реактивність (сила й енергійність реагування на зовнішні впливи), урівноваженість, швидкість і точність реакцій та дій;

– *інтелектуальні якості*, які забезпечують здатність: розпізнавати ознаки терористичної загрози та прогнозувати її наслідки; якісно аналізувати, синтезувати й узагальнювати побачену та почуту інформацію; передбачати кілька можливих шляхів вирішення проблеми й обирати найраціональніші; критично мислити у складних умовах; об'єктивно оцінювати інформацію та дії інших осіб; спостережливість; уважність;

– *комунікативні якості*, що визначають здатність: швидко встановлювати психологічний контакт із незнайомими людьми; об'єктивно та швидко оцінити особистість співрозмовника й обрати вигідну тактику спілкування; визначати приховані мотиви співрозмовника й ознаки нещирості; чітко та доступно викладати свої думки;

– *емоційно-вольові якості*: здатність до адекватних дій у складних умовах; здатність приймати оптимально правильні рішення в умовах дефіциту часу, приховувати свої емоції та хвилювання; ініціативність; наполегливість; рішучість; самовладання; сміливість; стресостійкість; схильність до ризику; толерантність; урівноваженість; цілеспрямованість.

Формування зазначених якостей здійснюється за певним **психологічним механізмом**, а саме:

– отримання інформації про особливості поведінки в умовах терористичної загрози (якщо особистість її вважає значущою, вона

переходить у знання, відбувається формування необхідних здібностей);

– формування з урахуванням отриманої інформації ставлення (на свідомому та підсвідомому рівнях) до антитерористичної підготовки й усвідомлення її необхідності;

– усвідомлення змісту психофізіологічних, інтелектуальних, комунікативних та емоційно-вольових якостей, необхідних для ефективних дій в умовах терористичної загрози;

– зіставлення своїх потенційних можливостей, особистісних характеристик із комплексом зазначених вище якостей;

– доповнення наявних якостей необхідним сенсом та актуалізація мотивів їхнього розвитку.

Відповідно до цього механізму за наявності необхідної інформації в особи сформовані якості зумовлюють розвиток у неї необхідних для успішних дій здібностей (*здібності – це індивідуально-психологічні особливості людини, внутрішні умови її розвитку та успішних дій*). Основою здібностей є властивості психічних процесів (сприймання, пам'ять, увага, мислення, уява) і психомоторні функції (координація рухів, сенсомоторна координація тощо).

Варто зауважити, що слід відрізняти такі феномени як задатки і здібності. Задатки є біологічно зумовленими, спадковими, уродженими властивостями, які виступають потенційними природними передумовами розвитку здібностей, а здібності – більш соціальні за своєю суттю, оскільки формуються в соціальному середовищі при наявності відповідного досвіду чи спрямованого навчання.

Загалом виділяють здібності: *загальні* (відповідають вимогам різних видів діяльності); *спеціальні* (відповідають вимогам конкретної діяльності; наприклад, математичні здібності, лінгвістичні, антитерористичні й т. ін.); *творчі* (своєрідне поєднання загальних і спеціальних здібностей).

Отже, антитерористичні здібності визначають успішність дій в умовах терористичної загрози та реалізуються через комплекс психофізіологічних, інтелектуальних, комунікативних та емоційно-вольових якостей. Зазначені здібності сприятимуть регулюванню рівня тривожності, оскільки саме його підвищення може зумовлювати негативні зміни в особистості під впливом стресогенних

чинників. У разі підвищення рівня тривожності в організмі людини виробляються певні гормони, які змінюють режим роботи серця, підвищують тиск, частоту пульсу, послаблюють захисні сили організму, коли стрес-фактори чинять найнегативніший вплив. Тому для зменшення проявів тривожності та їхньої дезорганізуючої дії на поведінку необхідно попередньо психологічно підготувати особистість до адекватного сприймання можливих негативних ситуацій.

З метою забезпечення реалізації ефективнішої підготовки та прогнозування особливостей поведінки особи в умовах терористичної загрози у процесі розвитку антитерористичної готовності необхідно враховувати, передусім, тип темпераменту та властивості характеру людини.

Що стосується *темпераментальних особливостей*, то слід акцентувати увагу на тому, що [63]:

– *сангвініки і холерики* менш ефективно працюють в умовах чіткої регламентації діяльності й швидко стомлюються; віддають перевагу нечітко визначеній кінцевій меті; ефективно працюють тривалий час і з малою кількістю помилок за умови, якщо від них вимагають різні дії та дозволяють самостійно їх змінювати; підвищують ефективність роботи при зміні об'єктів спілкування, ритму виконання завдань та рівні їхньої складності вище середнього; здатні змінювати стратегію діяльності, оптимальніше працюють, якщо немає зайвого стимулювання;

– *флегматики і меланхоліки* ефективно працюють в умовах чіткої регламентації діяльності; віддають перевагу інструкціям із детальними вказівками та конкретно визначеними реальними цілями; схильні до простих, стереотипних способів дій; із метою забезпечення необхідного рівня мотивації прагнуть виконувати завдання з великою вірогідністю успіху.

У процесі аналізу слід звернути увагу на такі *основні властивості характеру особистості*:

– силу – уміння досягати поставленої мети та переборювати труднощі, відстоювати свої переконання, виявляти мужність;

– слабкість – легкодухність, вагання, нерішучість, нестійкість поглядів, піддатливість впливам із боку інших осіб;

- оригінальність – своєрідність і креативність, використання нестандартних підходів та дій, які зумовлюють якісний результат;
- цілісність – єдність слова і діла, комплекс сформованих ставлень людини до певних життєвих ситуацій;
- твердість – послідовність, наполегливість у досягненні мети, дотримання моральності за будь-яких обставин.

Загалом темперамент, характер, здібності забезпечують регуляцію поведінки. Що ж стосується її спонукання, то воно пов'язане зі спрямованістю, яка реалізується через мотиви та мотивацію особистості.

Сукупність стійких мотивів, що орієнтують і спрямовують діяльність людини та є відносно незалежними від ситуації, визначають її спрямованість. Саме в спрямованості виражаються цілі, заради яких вона діє, мотиви та суб'єктивне ставлення до різних сторін дійсності. *Мотив – внутрішня спонuka (свідома, несвідома) до дії.* Мотивами є: інтереси, бажання, переконання, прагнення, ідеали. *Мотивація – це процес формування мотивів під впливом чинників, потреб і ціннісних орієнтацій.* Потреби людини – це нестача чогось, мотиви – це спонукання людини до чогось. Мотиви з'являються майже одночасно з виникненням потреб – усвідомлена потреба стає мотивом, а мотиви активізують діяльність щодо задоволення наявних потреб. *Чинник – умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис.* Чинник впливає на особистість, але не спонукає її. Ціннісні орієнтації складаються з цінностей цілей (те, до чого прагне людина) та цінностей засобів (те, чим керується особистість у повсякденній діяльності (чесність, відповідальність, толерантність та ін.)) [20].

Оптимальною системою мотивів до успішних дій в екстремальних умовах є така:

- *мотиви підготовки:* інтерес до підготовки до дій в умовах терористичної небезпеки; патріотичні почуття; прагнення до розвитку здатності виявляти, припиняти та мінімізувати наслідки терористичної діяльності; прагнення до підвищення свого рівня антитерористичної готовності; бажання фахово розумітися у формах і методах забезпечення антитерористичної безпеки;

4.3 Проактивне забезпечення конструктивної поведінки в умовах терористичної загрози

– *мотиви допомоги*: бажання діяти на упередження, щоб зберегти життя та здоров'я інших людей; прагнення допомагати людям, які стали об'єктами терористичних посягань чи потрапили в зону терористичної загрози; бажання запобігати поширенню психотравмувальних наслідків терористичного акту;

– *мотиви самозбереження*: бажання вижити та зберегти психічне й фізичне здоров'я; прагнення оптимально діяти та не втрачати самовладання за будь-яких обставин; бажання запобігти розвитку посттравматичних стресових розладів.

Для розвитку зазначених груп мотивів ефективними є такі методи мотивування:

– *організаційні методи* – передбачають передусім чітку організацію процесу діяльності в умовах терористичної небезпеки; швидке та конструктивне розподілення завдань між певною групою людей (якщо є група осіб, які прагнуть спільними зусиллями протидіяти терористичній загрозі) залежно від їхніх індивідуальних особливостей, здібностей, знань, умінь та досвіду; за можливості, встановлення часових меж зворотного зв'язку чи повідомлень щодо конкретної ситуації; визначення можливих варіантів оптимізації взаємодії, дій та отримання необхідної допомоги. Не менш важливими є прогнозування оптимального плану дій, згуртованість людей та усвідомлення необхідності взаємодопомоги і взаємопідтримки;

– *морально-психологічні методи*, до яких належать: використання прийомів саморегуляції та методів надання першої психологічної допомоги при стресі; дотримання неконфліктних стосунків у процесі спільних дій; об'єктивного аналізу ситуації та прогнозування її подальшого перебігу; протиборство з деструктивними переконаннями, аморальними діями та вчинками; установка на виживання та збереження психічного здоров'я; актуалізація патріотичних почуттів і необхідності взаємодопомоги; усвідомлення та переконання інших, що екстремальні умови є тимчасовими; орієнтація на конструктивні дії та самовладання; тактовність і витримка; наголошення на успішних досягненнях (навіть незначних) та прагненнях, їх схвалення;

– *педагогічні методи* мотивування: переконання, роз'яснення, приклад. Переконання апелює до свідомості особистості. Переконувати можна шляхом використання значущих для людини фактів, прикладів, порівнянь, асоціацій, аргументів і контраргументів. Обирати методи треба не тільки з урахуванням особливостей певної ситуації, але й індивідуальних особливостей навколишніх людей та умов. Для них також дуже важливим є розуміння та роз'яснення значущості їхніх і суспільних дій у зоні терористичного лиха для збереження життя й здоров'я. Велику силу має педагогічний метод мотивування – приклад. Золоте правило мотивації полягає в тому, що людина ніколи не зможе одухотворити інших, якщо не буде мати натхнення сама. Вплив прикладу відбивається у свідомості людини і створює певні зразки для наслідування, алгоритми дій, підкріплює позитивні емоції, тим самим активізує конструктивні дії.

Разом із тим, при формуванні антитерористичної готовності слід також урахувати, що в екстремальних ситуаціях, які виникають під час перебування в зоні терористичної небезпеки, на перший план виступає потреба в цілеспрямованих, чітко організованих, адекватних та успішних діях, кваліфікованому керівництві групами людей і наданні першої психологічної та медичної допомоги. Обмеженість у часі при прийнятті рішення посилює почуття підвищеної відповідальності, що виникає внаслідок усвідомлення важливості своїх дій і того, що допущені помилки можуть вартувати життя та спричинити шкоду людині, суспільству, державі. Також за таких обставин та умов висуваються високі вимоги до нервово-психічної, особливо емоційно-вольової, стійкості особистості, оскільки однією з головних умов збереження життя та здоров'я є здатність не піддаватися паніці, протистояти ситуаціям стресу та конструктивно взаємодіяти з навколишніми.

Отже, при формуванні антитерористичної готовності до дій у зоні терористичної небезпеки слід урахувати важливе значення ***емоційно-вольової стійкості*** людей, яку слід визначати як *здатність адекватно реагувати, приймати оптимально правильні рішення в короткий проміжок часу та керувати своєю поведінкою в складних умовах впливу стрес-факторів. Алгоритм із формування*

адекватного рівня емоційно-вольової стійкості має містити чотири послідовних етапи:

– перший – *мотиваційний* – формуються необхідні установки на оптимальні дії, зорієнтовані на виживання й збереження фізичного та психічного здоров'я; мотивація до подолання деструктивних настроїв і до конструктивної взаємодії з навколишніми;

– другий – *рефлексивний* – людина має: усвідомити, що на неї покладаються значна відповідальність і сподівання, а зайве напруження їй не допоможе якісно виконувати необхідні дії; спрогнозувати, як будуть розгортатися події в зоні терористичної небезпеки; визначитись, що слід робити насамперед і в подальшому, як взаємодіяти з іншими категоріями осіб; відпрацьовувати вміння здійснювати саморегуляцію, самоконтроль і не втрачати критичності мислення;

– третій – *формувально-розвивальний* – на основі умінь і навичок, набутих на першому та другому етапах, формуються ситуативна готовність, емоційно-вольові якості й відпрацьовуються лінії поведінки та стратегія дій щодо умов впливу специфічних для терористичної діяльності стрес-факторів. Також необхідно намагатися бути зібраним, зберігати спокій, самоконтроль і критичність мислення за будь-яких обставин;

– четвертий – *відновлювально-корекційний* – містить заходи, що спрямовані на психологічну реабілітацію та психокорекцію. Це, зокрема: нервово-м'язова релаксація, дихальна гімнастика, індивідуальні формули самонавіювання тощо. На цьому етапі відновлюються фізичні та психічні сили, зменшується чи нейтралізується дія стресових впливів, формується психічний стан, який сприяє виживанню та збереженню здоров'я.

Отже, особистісний і соціальний компоненти виступають пріоритетними передумовами функціонування людини в умовах терористичної загрози, оскільки формують базисні передумови оптимального функціонування особистості та збереження її життя і здоров'я в умовах терористичної загрози. Стрес-фактори, що є похідними екстремальних умов, супроводжуються виникненням у людей, які потрапили в умови терористичної небезпеки, негативних психічних станів (зокрема, фрустрації, страху, паніки, тривожності, агресії тощо). Інтенсивність їхнього впливу на психіку

особистості, насамперед, залежить від того, чи сформована в неї антитерористична готовність. У підготовлених осіб актуалізуються необхідні для виживання характеристики, мотиви та необхідні поведінкові реакції.

Психологічна модель конструктивних дій в умовах терористичної небезпеки являє собою комплекс взаємопов'язаних соціально-психологічних компонентів, які забезпечують оптимальне функціонування особистості, котра стала об'єктом терористичних посягань чи потрапила в зону терористичної загрози. Результатом розвитку вказаних компонентів має стати антитерористична готовність як різновид психологічної готовності людини до протидії терористичній загрозі й ефективних дій в умовах впливу стрес-факторів тероризму. Антитерористична готовність розвивається залежно від усвідомлення людиною конкретної терористичної ситуації, швидкості актуалізації й адаптації здібностей і необхідних особистісних якостей щодо неї. Структурними елементами цієї готовності є психофізіологічні, інтелектуальні, комунікативні й емоційно-вольові якості та мотиви (підготовки, допомоги, самозбереження) до успішних дій в умовах терористичної небезпеки. Також у процесі розвитку антитерористичної готовності слід ураховувати здібності особистості, які забезпечують регуляцію її поведінки, особливості прояву темпераменту, характеру та спрямованості, що являє собою сукупність стійких мотивів і має спонукальний ефект.

Знання соціально-психологічних передумов конструктивних дій особистості в умовах терористичної загрози, особливостей необхідної поведінки й особистісних характеристик сприятиме успішному функціонуванню особи, оскільки забезпечуватиметься дотримання певних «правил гри» в екстремальних умовах задля виживання та збереження фізичного і психічного здоров'я.

Ураховуючи складність, суперечливість і психологічний зміст охарактеризованої вище терористичної діяльності, боротьба з тероризмом повинна розпочатися не лише з формування спеціальних підрозділів боротьби з тероризмом, а, насамперед, зі спеціальної підготовки різних категорій населення (за віком, за соціальним статусом, за інтелектуально-культурним рівнем тощо) під час теро-

ристичної загрози. Першим етапом ліквідації наслідків терористичних актів і пов'язаних із ними ситуацій на об'єктах різного призначення є специфічна інформаційна робота з усіма учасниками подій з ознаками терористичної діяльності – населенням, співробітниками спеціальних підрозділів і фахівцями з цивільного захисту, спрямована на підвищення їхньої обізнаності щодо небезпеки. Метою організації та проведення просвітницьких і практично-навчальних заходів є підготовка населення до дій в умовах терористичного акту, що дасть змогу зменшити ризик виникнення непрямих жертв такого акту.

Володіння комплексом спеціальних знань, умінь, навичок, що набуваються у процесі підготовки, дає можливість у подальшому конструктивно визначати й вирішувати наявні проблеми під час антитерористичної загрози. Отже, це специфічна здатність, яка необхідна для ефективного виконання конкретних дій у певних умовах і включає необхідні знання, особливі навички та вміння, способи мислення, прогнозування й усвідомлення наслідків своїх дій.

ПІСЛЯМОВА

Протягом кількох останніх років у нашій державі виникають значні труднощі в різних сферах життєдіяльності суспільства: економічній, соціальній, політичній, епідеміологічній (пов'язаній зі стрімким поширенням COVID-19), що спричиняє погіршення криміногенної обстановки та збільшення масштабів терористичної діяльності. Терористичні акти призводять до масових людських жертв, руйнування або знищення матеріальних і культурних (духовних) цінностей, розвитку почуття недовіри та ненависті між різними соціальними й етнічними групами.

Уряди деяких країн усе частіше розглядають тероризм як засіб вирішення зовнішньополітичних і внутрішньополітичних завдань, віддаючи перевагу національним інтересам та заохочуючи діяльність екстремістських угруповань.

Фахівці, які вивчають це питання, зазначають, що явище тероризму виникає як наслідок політичних, економічних, соціальних, науково-технічних процесів, які сьогодні відбуваються у світі. Також сьогодні спостерігається значний розрив у рівнях економічного та соціального добробуту серед громадян розвинутих країн і «країн третього світу», який досяг критичної межі й продовжує збільшуватись. Через таку економічну ситуацію менш розвинуті країни можуть вести боротьбу з цією нерівністю за допомогою екстремістських / терористичних актів. На їхню думку, такі терористичні дії є абсолютно виправданими морально, адже це діяльність на благо своєї країни. Все вказане вище зумовлює розгляд тероризму як одного з найвагоміших факторів дестабілізації сучасного суспільно-політичного життя, а умови його виникнення доводять, що це явище має соціальну природу.

Разом із тим, будь-який терористичний акт організують і виконують реальні люди, яким притаманний певний комплекс індивідуально-психологічних особливостей: тип темпераменту та характеру, особливості перебігу психічних процесів, мотиви щодо здійснення цих дій, світогляд, погляди, переконання, релігійні вподобання тощо. Тому для подолання проблеми тероризму вбачається вкрай важливим ураховувати психологічну компоненту. Це дає змогу визначити причини виникнення тероризму, характер,

передбачити можливі наслідки терористичних атак, розробити дієві стратегії боротьби з цим явищем тощо.

Крім того, в умовах терористичних загроз безпосередньо діють не установи й організації, а конкретні люди, і несформованість у них здатності протистояти негативному впливові терористичних загроз, спроможності підтримувати та посилювати ресурсність, як базового концепту стійкості до терористичних загроз, недостатня підготовленість до конструктивних дій в екстремальних умовах можуть призвести до збільшення кількості жертв від терористичного акту в рази. Побудова дієвої системи резиліентності передбачає концептуальні зміни в підході до розвитку соціального потенціалу, спрямованого на створення безпечного середовища, перетворення соціальних факторів та особистісних характеристик особистості у їхньому взаємозв'язку з метою формування «внутрішньої сили» для протидії тероризму. Тож, підвищення рівня стійкості особистості та соціальних спільнот до терористичної загрози є нагальною проблемою сьогодення сучасного суспільства, вирішення якої можливе через розроблення психологічної моделі проактивного забезпечення конструктивної поведінки особистості в умовах терористичної загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. Москва : Щит-М, 2001. 306 с.
2. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Словарь конфликтолога. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 526 с.
3. Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Соціологія. 2013. Т. 225. Вип. 213. С. 111–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_25 (дата звернення: 09.10.2021).
4. Балабанова Л. М. Судова патопсихологія (питання визначення норми і відхилень). Донецьк : Сталкер, 1998. 432 с.
5. Барабанщиков В. А., Жегалло А. В. Айттрекинг: методы регистрации движений глаз в психологических исследованиях и практике. Москва : Когито-Центр, 2014. 128 с.
6. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підруч. Вид. 2-ге, без змін. Київ : КНЕУ, 2006. 384 с.
7. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 352 с.
8. Венерина О. В., Ермолаев В. В., Четверикова А. И., Мельникова Д. В. Применение метода айттрекинга для оценки психических состояний водителей. *Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова*. Москва, 2014. № 2: «Педагогика и психология». С. 98–104.
9. Глобальна контртерористична стратегія Організації Об'єднаних Націй : доповідь Генерального секретаря ООН. Сімдесят друга сесія. Пункт 118 порядку денного.
10. Гозман Л. Я., Шестопап Е. Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 448 с.

11. Горбунов К. Г. Терроризм: социально-психологическое исследование : моногр. Омск : Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. 384 с.

12. Гусак Н., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Максименко А., Богданов С., Бойко О. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. Н. Гусак ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : НаУКМА, 2017. 92 с.

13. Гуцало М. Деякі теоретичні аспекти побудови сучасної антитерористичної парадигми. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 155–163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2007_2_17 (дата звернення: 11.10.2021).

14. Доклад Парламентской комиссии по расследованию причин и обстоятельств совершения террористического акта в городе Беслане Республики Северная Осетия–Алания 1–3 сентября 2004 г. Москва, 2006. 240 с. URL: www.pravdabeslana.ru/dokladtorshina221206.pdf (дата звернення: 12.10.2021).

15. Долинська Л. В., Матяш-Заяц Л. П. Психологія конфлікту : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ : Каравела, 2010. 304 с.

16. Допомога людині, яка знаходиться у стані шоку, стресу чи травми : практичні поради соціальним працівникам, психологам та волонтерам. Київ, 2015. 24 с.

17. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. Москва : Издат. центр «Академия», 2003. 288 с.

18. Илларионов С. И. Террор и антитеррор в современном мироустройстве. Москва : ООО «РИЦ «Проф ЭКО», 2003. 592 с.

19. Іванова Н. Г., Фармагей О. І., Андрусин Ю. І., Зарицька О. В. та ін. Психологічна допомога військовослужбовцям – учасникам бойових дій : практич. посіб. Київ : Нац. Акад. СБУ, 2018. 136 с.

20. Іванова Н. Г., Фармагей О. І., Паливода О. О., Шиделко Ю. М., Бараннік В. А., Строгий В. І. Психологічне забезпечення

професійної діяльності фахівців сектору безпеки : навч. посіб. Київ : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2019. 244 с.

21. Карамушка Л. М. Психологічні основи управління закладами середньої освіти : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Київ, 2000. 481 с.

22. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації : пер. з англ. / Міжвідомчий постійний комітет. Київ : Унів. вид-во Пульсари, 2017. 216 с.

23. Кириленко Т. С. До питання про вияви психічної напруженості в різних видах діяльності. *Вісник Київського університету. Питання філософських наук*. 1982. Вип. 14. С. 56–61.

24. Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.42067.0> (дата звернення: 17.11.2021).

25. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. Психологічна само- та взаємодопомога військовослужбовців Національної гвардії України в умовах ведення бойових дій : посіб. / під заг. ред. І. І. Приходька. Харків : НАНГУ, 2019. 105 с.

26. Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 05.03.2019 № 53/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019#Text> (дата звернення: 17.11.2021).

27. Королев А. А. Террор и терроризм в психологическом и идеологическом измерении : моногр. Москва : Московский гуманитарный университет, 2008. 50 с.

28. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності : підруч. для студ. внз. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2003. 400 с.

29. Косолапов О. М. Роль екстремальних умов службової діяльності рятувальників у виникненні негативних психічних станів. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. пр. Харків : УЦЗУ, 2010. Вип. 7. С. 218–227.

30. Кризова психологія : навч. посіб. 2-е вид. / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2013. 380 с.

31. Кудінов С. С. Правова політика з формування антитерористичної компетентності в Україні : моногр. Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 268 с.

32. Левин К. Теория поля в социальных науках. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 368 с.

33. Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев : «Вища школа», 1981. 361 с.

34. Ложкин Г. В., Повякель Н. И. Практическая психология конфликта : учеб. пособ. Киев, 2000. 256 с.

35. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : метод. рек. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.

36. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва : Эксмо, 2008. 928 с.

37. Мандзюк О. А. Державна антитерористична політика з позицій аналітичної наратології. *Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (Дніпро, 28 жовт. 2016 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 356 с.

38. Марціновська І. П. Ризилієнс підхід у психолого-педагогічній корекції травматичних та стресових станів. *Actual problems of the correctional education*. 2019. Вип. 14. С. 205–218. URL: <http://aqce.com.ua/> (дата звернення: 10.11.2021).

39. Мацегора Я. В., Воробйова І. В., Колесніченко О. С., Приходько І. І. Психологічний супровід військовослужбовців, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах : метод. рек. Харків : НА НГУ, 2015. 69 с.

40. Міщик Л. І., Білоусова З. Г. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 108 с.

41. Моляко В. О., Коваленко А. Б., Мойсеєнко Л. А. та ін. Творча діяльність в ускладнених умовах : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. О. Моляко. Київ, 2007. 308 с.

42. Морозов О. М. Патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці : моногр. Київ : Атіка, 2009. 320 с.

43. Морозов О. М. Тероризм. Системна війна. Державна безпека. Героїзм і психофізіологія. Київ, 2019. 64 с.

44. Новоскольцев Г. Б. Тероризм як глобальна проблема сучасності. *Вісник Дніпровського університету*. Політологія. 2016. Вип. 2. С. 43–51.

45. Олійников О. А., Оніщенко Н. В., Тімченко О. В., Тітаренко Д. С., Христенко В. Є. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : моногр. Харків, 2011. 151 с.

46. Оніщенко Н. В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : моногр. Харків : Право, 2014. 584 с.

47. Особлива психологічна підготовка військових до полону та поведінки у полоні. URL: <https://navy.mil.gov.ua/osobлива-psikhologichna-pidgotovka-vijskovikh-do-polonu-ta-povedinki-u-poloni-2/> (дата звернення: 17.11.2021).

48. Петрик В. М., Бедь В. В., Присяжнюк М. М. та ін. Інформаційно-психологічне протидіювання : підруч. Вид. 2-ге, перекл., доп. та перероб. / за заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. Київ : ПАТ «ВПОЛ», 2018. 386 с.

49. Повернення : пам'ятка для членів сімей учасників АТО / упоряд. Г. Циганенко, О. Вознесенська, О. Масик. Київ : КМЦСССДМ, 2016. 48 с.

50. Приходько І. І., Колесніченко О. С., Воробйова І. В. та ін. Психологія екстремальної діяльності : навч. посіб. / за заг. ред. проф. І. І. Приходька. Харків : Нац. акад. НГУ, 2017. 392 с.

51. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 17.06.2020 № 720-XI. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 47. Ст. 408.

52. Психологи о терроризме («круглый стол»). *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 4. URL: <http://psyfactor.org/terror3.htm> (дата звернення: 10.10.2021).

53. Психология внимания : хрестом. по психологии / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва, 2008. 858 с.

54. Психология и психопатология терроризма. *Гуманитарные стратегии антитеррора* : сб. ст. / под ред. проф. М. М. Решетникова. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2004. 352 с.

55. Психология состояний : учеб. пособ. / под. ред. А. О. Прохорова. Москва, 2011. 624 с.

56. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів : моногр. / за ред. М. С. Корольчука. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 276 с.

57. Раскин Д. О. EyeDetect – современной мобильной технологии детекции скрываемой информации : видеоинтервью. URL: <https://expertize-journal.org.ua/inshi-napryami-spetsobladnannya/963-eyedetect-sovremennaya-mobilnaya-tekhnologiya-detektsii-skryvaemoj-informatsii-ee-ekonomicheskije-i-nauchno-obosnovanye-preimushchestva-pri-ispolzovanii-v-krizisnykh-situatsiyakh> (дата звернення: 14.12.2021).

58. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : моногр. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.

59. Рижов І. М. Теророгенез : словн. спец. термінів. Київ : КНТ, 2013. 56 с.

60. Рівні терористичних загроз. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2016/08/colors-terrors.html> (дата звернення: 06.11.2021).

61. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 594 с.

62. Рыбников В. Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности и коррекция дезадаптивных нервно-психических состояний специалистов экстремального профиля. Санкт-Петербург, 2000. 205 с.

63. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 335 с.

64. Серета В. В., Серкевич І. Р. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія : моногр. / за заг. ред. В. С. Канціра. Львів : ЛДУВС, 2016. 188 с.

65. Смирнов Б. А., Долгополова Е. В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2007. 276 с.

66. Стасюк В. В. Психологічне забезпечення діяльності військ (сил) : підруч. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2014. 504 с.

67. Сыромятников И. В. Терроризм – зло : учеб. пособ. для учащихся старшей ступени общедобр. учрежд. / под ред. А. Г. Караяни. Москва : СГА, 2008. 55 с.

68. Тероризм – глобальна проблема сучасності : матер. для провед. бесід зі студ. / Черкаський державний технологічний університет. 2014. 17 с. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/dorobku_partneriv/Teroryzm%20kryminolohichna%20determinatsiia%20i%20kryminalno-pravova%20protydii.pdf (дата звернення: 25.10.2021).

69. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти : навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. К. Грищука. Львів : ЛДУВС, 2011. 328 с.

70. Тищенко Л. В. Самоідентичність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Збірник наукових праць Маріупольського державного університету. Психологічні науки.* 2013. Т. 2. Вип. 10 (91). С. 299–303.

71. Тімченко О. В. Соціально-психологічні детермінанти психічної травматизації постраждалих від надзвичайних ситуацій. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 14. Ч. II. С. 353–360.

72. Тімченко О. В., Тітаренко Д. С. Особливості включення механізмів психологічного захисту у рятувальників в ситуації екзистенціальної загрози. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. Київ, 2015. № 2 (33). С. 43–46.

73. Форноляк В. М. Профілактика та протидія терористичним актам, що здійснюються з використанням терористів-смертників : метод. рек. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. 120 с.

74. Целуйко В. М. Психологія неблагополучної сім'ї : кн. для педаг. и родителіей. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. С. 216–257.

75. Ширококов Ю. М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону : моногр. Харків, 2020. 476 с.

76. Ширококов Ю. М. Психологічні умови колаборації військовополонених в зоні проведення антитерористичної операції. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2017. № 3. С. 76–85.

77. Эдмюллер А., Вильгельм Т. Техники манипуляции / пер. с нем. М. Э. Рёш. Москва : Изд-во ОМЕГА-Л, 2006. 144 с.

78. Як вижити в полоні та після нього? URL: <http://veterano.com.ua/rukh-veteraniv/dopomoga-pobratimam/6223-yak-vizhiti-v-poloni-ta-pislya-nogo> (дата звернення: 17.10.2021).

79. Assonov D., Khaustova O. Development of resilience concept in scientific literature of recent years. *Psychosomatic Medicine and General Practice*. 2019. Vol. 4. No 3–4. URL: <https://e-medjournal.com> (дата звернення: 18.11.2021).

80. Cohen S., Kessler R. C., Gordon L. U. Measuring stress. A guide for health and social scientists. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1995.

81. Dedman B. New anti-terror weapon: Hand-held lie detector. 4/9/2008 6:00:21 AM ET. URL: http://www.nbcnews.com/id/23926278/ns/world_news-terrorism/t/new-anti-terror-weapon-hand-held-lie-detector/#.WsN9FYhuZPY (дата звернення: 11.11.2021).

82. Dionisio D. P., Granholm E., Hillix W. A. & Perrine W. F. Differentiation of deception using pupillary responses as an index of cognitive processing. *Psychophysiology*. 2001. Vol 38. P. 205–211.

83. Kircher J. C. Ocular-motor detection of deception with employees at the National Security Agency. Phase 1. Unpublished research. University of Utah, Department of Educational Psychology. 2012.

84. Kircher J. C. Ocular-motor detection of deception with Middle Eastern college students. Phase 1. Unpublished research. University of Utah, Department of Educational Psychology. 2016.

85. Kircher J. C. Psychophysiological processes in the detection of deception. Department of Psychology, University of Utah, Salt Lake City, UT. 1981.

86. Kretschmer E. Physique and character. Scholar's Choice. 2015.

87. Lazarus R. S. Psychological stress and the coping process. New York : Mc Graw Hill, 1966.

88. Meichenbaum D. Ph. D. Understanding resilience in Children and Adults: implications for prevention and interventions. University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada and Research Director of the Melissa Institute for Violence Prevention and Treatment. 2015. URL: http://coping.us/images/Understand_Resilience_of_Children_Adults.pdf (дата звернення: 11.11.2021).

89. Moss R. H., Schaefer J. A. Life transitions and crises. Coping with life crises. An integrative approach. New York : Plenum Press, 1986.

90. NATO Experts – How does NATO support Allies’ resilience and preparedness? URL: <https://www.natomultimedia.tv/app/asset/649516> (дата звернення: 11.11.2021).

91. Perrez M. Stress and Coping with stress in the Family. Forschungsbericht. Psychologisches Institute, Universitat Freiburg. 1994.

92. Philip A. Mullenix Interrogation Strategies for an Unconventional Extremist Enemy. *Polygraph*. 2007. Vol. 36 (3). P. 121–132. URL: <https://www.polygraph.org/assets/docs/APA-Journal.Articles/Vol.36.2007/polygraph%202007%20363.pdf> (дата звернення: 13.11.2021).

93. Schwarzer R., Schwarzer C., Zeidner M., Endler N. S. A critical Survey of Coping Instrument. Handbook of coping: theory, research, application. New York : John Wiley arid Sons, 1996. P. 107–132.

94. Williamson J., Robinson M. Psychosocial interventions, or integrated programming for well-being? *Interventions*. 2006. Vol. 4. No. 1. P. 4–25.

95. Zimmerman R. A., Friedman G. M., Munshi D. C., Richmond D. A. & Jaros S. L. Modeling Insider Threat from the Inside and Outside: Individual and Environmental Factors Examined Using Event History Analysis. Technical Report. 2018. No. PERSEREC-TR-18-14 OPA-2018-065.

ДОДАТКИ

Додаток А

Правила самостійного опанування емоційних реакцій

Тип психічної реакції	Симптоми	Рекомендовані заходи допомоги	Не рекомендується
нормальна	мимовільні м'язові скорочення, м'язове напруження, пітливість, нудота, часте сечовипускання, прискорене дихання і серцебиття, тривожність, занепокоєння	індивідуальна психофізична підтримка, чітке керівництво з підкресленням позитивних ситуативних мотивів, спілкування з товаришами	фіксувати зайву увагу на цьому стані, підкреслювати серйозність становища, висміювати або залишатися байдужим
знижена активність, депресія	люди знаходяться в положенні стоячи або сидячи без руху і розмов, із байдужими обличчями. Іноді спостерігаються одноманітні рухи або монотонні удари частин тіла по якомусь предмету	м'яко встановити з ними контакт, добитися того, щоб люди повідомили про те, що трапилося. Проявити участь і висловити солідарність. Запропонувати просту рутинну роботу, забезпечити теплою їжею і сигаретами	виявляти зайву жалість, застосовувати дисциплінарні заходи (за винятком крайніх випадків), проявляти зайву солідарність

Додаток А

Тип психічної реакції	Симптоми	Рекомендовані заходи допомоги	Не рекомендується
індивідуальна паніка	безрозсудні спроби втечі, неконтрольований плач, біг колами	проявити доброзичливу твердість, дати з'їсти або випити щось тепле. Запропонувати закурити. Ізолювати, якщо є в цьому необхідність	застосовувати грубі заходи при ізоляції, обливати водою, призначати дисциплінарні заходи (за винятком крайніх випадків)
гіперактивність	схильність до суперечок, швидке мовлення, виконання непотрібної роботи, перескакування з однієї роботи на іншу, надання навколишнім нескінченних порад	дати виговоритися, змусити виконувати фізичну роботу, запропонувати з'їсти або випити щось тепле, закурити. Здійснювати контроль. Не виявляти інших почуттів	акцентувати увагу на стані людини, вступати з нею в суперечку
реакція з переважанням фізичних компонентів	нудота, блювання, функціональні паралічі	показати свою небайдужість, запропонувати просту, нескладну роботу, створити необхідні умови при евакуації в медичний пункт	говорити постраждалим, що з ними нічого серйозного не трапилось, ляяти і висміювати, акцентувати увагу на їхньому стані

Додаток Б

Форми психологічної терапії (лікування) ПТСР [56]

НАЗВА МЕТОДУ	КОРОТКИЙ ОПИС
Групова терапія	<p>Вид терапії для пацієнтів, які пережили травматичний досвід.</p> <p>Серед основних напрямів виділяють:</p> <p>1) групи відкритого типу, орієнтовані на вирішення освітніх завдань або на структуру травматичних спогадів (робота «там і тоді»);</p> <p>2) групи, що мають задану структуру, націлені на виконання конкретного завдання, на вироблення навичок співволодіння з травмою, на роботу з інтерперсональною динамікою (робота «тут і тепер»)</p>
Метод десенсибілізації й переробки рухами очей	<p>Метод розроблений Ф. Шапіро (США) в 1987 р. Застосовується для лікування посттравматичного стресового розладу в учасників бойових дій, жертв насильства, катастроф і стихійних лих, а також для лікування фобій, панічних і дисоціативних розладів</p>
Ослаблення травматичного інциденту	<p>Автор методики – Франк Джербод. Техніка ослаблення травматичного інциденту полягає в перегляді, візуалізації, повторному переживанні травми, що трапилася (без переривань, інтерпретацій і підбатьорень). За допомогою цього методу відбувається когнітивна переоцінка події</p>
Візуально-кінестетична дисоціація	<p>Метод використовується в практиці нейролінгвістичного програмування (НЛП). Його розробили Ричард Бендлер і Джон Гриндер. Головні завдання терапії – ознайомитися з прихованими ресурсами шляхом входження в підсвідомість, довести до рівня свідомості, а потім навчити клієнта, як ними користуватися. Метод</p>

Додаток Б

НАЗВА МЕТОДУ	КОРОТКИЙ ОПИС
	ефективний стосовно будь-яких фобій, неприємних спогадів і ПТСР
Тренінг подолання тривоги (АМТ)	Це комплекс різноманітних процедур, зокрема й техніка «біологічного зворотного зв'язку», релаксаційні методи, когнітивне переструктурування тощо
Психодинамічна психотерапія ПТСР	Фрейд пропонував розрізняти два випадки: травмувальна ситуація є провокуючим чинником, що розкриває невротичну структуру; травма детермінує виникнення і зміст симптому. Повторення травматичних переживань, нічні кошмари, розлади сну і т. п. можна розглядати як спроби «зв'язати» травму, відреагувати її
Дебрифінг	Дебрифінг проводиться, зазвичай, із групами людей, що разом пережили стресові чи трагічні події
Терапія травми Пітера Левіна	Основний метод – соматичне переживання. Його метою є завершення перерваних захисних реакцій боротьби або втечі. Важливим компонентом роботи є тісний людський контакт для підтримання процесу цього завершення, що мимоволі протікає в організмі клієнта
Енергетична терапія Фреда Гало	Сучасна історія енергетичної терапії почалася на початку 60-х, коли Дж. Гудхарт заснував прикладну кінезіологію. Цей підхід передбачає тестування певного м'яза-індикатора на виявлення стресів і, відповідно, корекцію і відновлення всіх рівнів енергетики людини
Психодинамічно-імажинативна терапія Луїзи Реддемманн	У центрі уваги знаходиться стабілізація стану клієнта, який переніс травму. Особливий акцент на стабілізації робиться в разі терапії хронічних, комплексних травм
Бодинаміка Лісбет Марчер	Бодинаміка, або бодинамічний аналіз, або соматична психологія розвитку, –

НАЗВА МЕТОДУ	КОРОТКИЙ ОПИС
	сучасний метод тілесної психотерапії, що розвивається, розроблений данською дослідницею Лісбет Марчер. Метод поєднує холістичний підхід із глибоким знанням анатомії, особливо м'язової, для нього характерне особливе розуміння психомоторного розвитку і структур характеру; розроблені способи тілесної роботи з наслідками шокової травми
Дихальні техніки	Завдяки правильно регульованому диханню можна зняти психоемоційне напруження, вивільнити невідреаговані емоції і домогтися «функціональної розрядки». Дихальні вправи за методикою пранаями заспокійливо діють на нервову систему та регулюють баланс правої і лівої півкуль мозку
П'ять динамічних вправ	Ці вправи були описані у книзі Пітера Келдера 1939 року «Древняя практика тибетских лам. Секреты омоложения». Ці вправи спрямовано на те, щоб зробити людину сильною, підвищити рівень її енергетики, допомогти регенерації тіла і розуму

Додаток В

Психорегулювальний комплекс

(розробка О. М. Морозова)

Психорегулювальний комплекс (ПРК) розрахований на навчання людини ефективно контролювати й регулювати свій психічний стан, зокрема й у психологічно та фізично напружених ситуаціях. Оволодіння цим комплексом дає змогу значно поглибити можливості впливати на самого себе, регулювати свій психофізичний стан у широкому діапазоні. Окрім того, ПРК дає можливість піддавати самостійній корекції психофізичні розлади на початковому етапі їх виникнення, слугує психопрофілактичним засобом.

На етапі оволодіння ПРК вправи проводяться один–два рази на день під керівництвом спеціаліста. Комплекс слід проводити в положенні сидячи, відкинувшись назад, руки на стегнах, ноги вільно витягнуті. Один сеанс триває до 20 хвилин. Увесь курс навчання – декілька днів залежно від здібностей особи.

ПРК складається з п'яти частин:

1. Експрес-релаксація.
2. Відпочинок у стані релаксації.
3. Цільове самонавіювання.
4. Вихід із релаксації.
5. Фізичні вправи.

Експрес-релаксація. Швидке м'язове розслаблення, синхронізоване з диханням. Призначене для досягнення заспокоєння та відокремлення від навколишніх шумів, розмов, сторонніх думок. Такий стан створює сприятливий фон для самонавіювання і сприяє швидкому відновленню працездатності.

Релаксація здійснюється в певній послідовності.

ПЕРША ХВИЛИНА. Зайняти сидяче положення, відкинувшись назад, руки лежать на стегнах, ноги вільно витягнуті. Поза без напруження. Очі заплющені. Дихання рівне, спокійне.

ДРУГА ХВИЛИНА. Глибоке вдихання – затримка – подовжене видихання. На видиханні розслабити ноги. Дихати спокійно.

ТРЕТЯ ХВИЛИНА. Глибоке вдихання – затримка – подовжене видихання. На видиханні розслабити руки, спину, м'язи грудей, живота. Дихати спокійно.

ЧЕТВЕРТА ХВИЛИНА. Глибоке вдихання – затримка – подовжене видихання. На видиханні розслабити м'язи шиї, обличчя голови. Дихати спокійно.

П'ЯТА ХВИЛИНА. Відпочинок у стані релаксації (1–2 хв).

ШОСТА ХВИЛИНА. Виконання самонавіювання. Самонавіювання повинні бути короткими і змістовними. Рекомендується не більше двох–трьох фраз, що складаються з трьох–чотирьох слів кожна. Промовляються самонавіювання подумки, один–два рази кожна фраза. Самонавіювання можуть бути різної спрямованості:

- Спокій: «Я повністю спокійний. М'язи розслаблені. Спокійний цілий день».

- Працездатність: «Я повністю спокійний. Зібраний і спокійний. Впевнений і працездатний».

- Ясна голова: «Розслаблений і спокійний. Ясна, легка голова. Приємна легкість у голові».

- Сон: «Я повністю розслаблений. Спокійний. Засинаю».

Останні фрази промовляються для самонавіюваного сну. Встановлюється час сну. Наприклад: «Засинаю на 15 хвилин».

Під час складання формул самонавіювання спеціаліст на початковому етапі надає допомогу людині з урахуванням потреб поточного моменту.

СЬОМА ХВИЛИНА. Вихід із релаксації. Залежно від мети сеансу вихід із стану релаксації може бути більш або менш інтенсивним. Вихід проводиться за одну хвилину. При відчутті дискомфорту вихід можна продовжити до двох хвилин.

Інтенсивне вдихання – затримка – видихання. Злегка порухати ногами. Зняти відчуття важкості і розслабленості.

Інтенсивне вдихання – затримка – видихання. Злегка порухати руками, тулубом. Зняти відчуття важкості і розслабленості.

Інтенсивне вдихання – затримка – видихання. Порухати м'язами обличчя та шиї. Зняти відчуття розслабленості і важкості. Дихати спокійно.

Відкрити очі. Встати в позицію «струнко» без напруження, потягнутися.

ВОСЬМА І ДЕВ'ЯТА ХВИЛИНИ. Виконання фізичних вправ. До комплексу входять три вправи, дія яких спрямована на легені, черевну порожнину і голову.

Перша вправа – це спрощене «повне дихання» із системи індійської йоги. Воно розраховане на включення в акт дихання відділів легенів, які звичайно мало вентилюються. Ця вправа покращує циркуляцію внутрішньочерепної рідини, інтенсифікує кровообіг у легенях, сприяє профілактиці легеневих захворювань і збагаченню крові киснем, зменшенню головного болю, загальному заспокоєнню.

Друга вправа – «втягування живота». Вона сприяє укріпленню передньої черевної стінки, розсмоктуванню внутрішньочеревних жирових відкладень, масажу внутрішніх органів та інтенсифікації кровообігу в них, дає змогу підтримувати «підтягнуту» статуру й приємний зовнішній вигляд. Викликаючи перерозподіл крові, сприяє тренуванню судин мозку, відновленню їхнього тону.

Третя вправа – це особливий *самомасаж голови та біологічно активних зон*. Ця вправа сприяє припливу крові до голови, зменшує почуття втоми, має виражений тонізуючий ефект, покращує пам'ять.

Позиція «струнко» без напруження. Спокійно, рівномірно, енергійно, дивлячись в одну точку, почати вдихання через ніс. Вдихання починається легким випинанням живота, далі розширюються бокові відділи грудної клітки, а потім грудна клітка підіймається вгору. Невелика затримка дихання. Такі цикли повторювати протягом двох хвилин, не допускаючи гіпервентиляції.

ДЕСЯТА І ОДИНАДЦЯТА ХВИЛИНИ. Позиція пряма, ноги на ширині плечей. Глибоке вдихання, рівномірне видихання. Разом із вдиханням нахилитися й упертися руками в коліна. Затримати дихання. Почергово випинати і втягувати черевну стінку. Відпочити 10 секунд. Провести декілька таких циклів протягом двох хвилин. На одній затримці дихання проводиться до 15–20 втягувань черевної стінки. Не перенапружуватися, не доводити до запаморочення.

ДВАНADЦЯТА ХВИЛИНА. Позиція пряма, вільна, очі заплющені, увага зосереджена на голові. Починаючи зі скронь, двома руками (пальцями) синхронно, із двох сторін, із великою силою майже до болю, повільними рухами по колу провести масаж до кутів нижньої щелепи.

Між вказівними та великими пальцями, знизу вверху інтенсивно масажувати обидва вуха. Вказівними пальцями інтенсивно масажувати внутрішню поверхню вушних раковин і слухові проходи.

Покласти долоні на вуха. Виконати інтенсивні рухи по колу.

Почергово покласти долоні на чоло, тім'я, потилицю. Виконати різноспрямовані рухи в кожному з цих положень, намагаючись зсунути шкіру відносно кісток черепа.

Від потилиці до комірцевої зони інтенсивно масажувати м'язи шиї. Комплекс закінчено.

Додаток Г

Методика

«Діагностика психологічної безпеки особистості»

(автор І. І. Приходько) [50]

Методика складається з 88 тверджень, які відповідають чотирьом шкалам: морально-комунікативній, мотиваційно-вольовій, ціннісно-смісловій, внутрішнього комфорту. Для підрахунку результатів за кожною шкалою використовуються ключі. Додавання балів за всіма чотирма шкалами відображає індекс психологічної безпеки особистості.

Питання методики:

Люди вважають мене стриманою і розсудливою людиною.

Я безумовно можу назвати себе цілеспрямованою людиною.

У душі я оптиміст і вірю у краще.

Я довго переживаю конфуз, що зі мною трапився, допущений промах, помилку в роботі.

Мене легко збентежити.

Мені не просто брати відповідальність на себе і самому приймати рішення.

Багато в чому я розчарований своїми досягненнями в житті.

У мене часто виникає почуття провини, навіть коли звинувачувати себе, здавалося б, немає в чому.

Мене часто підводять «нерви» у спілкуванні з людьми на роботі.

Я не очікую отримати від життя те, чого дійсно бажаю.

Мені все швидко набридає або розчаровує.

Я задоволений тим, як склалося моє життя.

Я схильний дотримуватися загальноприйнятих правил поведінки.

Я довго не можу прийняти рішення, а, прийнявши, довго сумніваюся в його правильності.

Я не дуже добре усвідомлюю, чого хочу досягти в житті.

Люди мене недооцінюють.

Людина, яка мене не розуміє, викликає в мене роздратування.

Якщо мені не вдається справа, успіх у якій для мене особливо важливий, то мені стає важко взагалі щось робити.

Приймаючи рішення у складній життєвій ситуації, я думаю, як воно позначиться на близьких мені людях, колегах.

Я часто звинувачую себе за безвілля, а вдіяти з цим нічого не можу.

Я часто почуваю себе приниженим.

Я достатньо швидко можу підлаштувати свої плани до нових обставин.

У своїх учинках я не зобов'язаний урахувати інтереси інших людей.

У мене часто виникає передчуття, що на мене чекають якісь неприємності.

Мені здається, що люди байдужі і їм байдуже, що зі мною станеться.

Я вмію розраховувати свій час так, аби все робити вчасно.

Мене не хвилюють проблеми інших людей.

Я довго переживаю через несправедливість стосовно мене.

Мені важко підтримувати стосунки з людьми, з якими я щойно познайомився.

Коли потрібно приймати важливі життєві рішення, мене охоплює страх, а раптом я не впораюся або в мене не вийде.

Мої думки постійно повертаються до можливих неприємностей і мені важко спрямовувати їх в інше русло.

У мене часто буває хандра (тужливий настрій).

Моє вміння спілкуватися з людьми сприяє вирішенню життєво важливих для мене проблем.

Мені абсолютно зрозуміло, як вирішувати проблеми, що стоять переді мною.

Я невдачлива людина.

Я вважаю, що іноді не гріх пожаліти самого себе.

Мої друзі і близькі вважають мене людиною вихованою та інтелегентною.

Коли хто-небудь скаржиться, що життя нудне, мені здається, що він просто не вміє бачити цікаве.

Моє життя варте того, щоб жити далі.

Мені часто спадає на думку, що я живу неправильно.

Я знаю, що є люди, налаштовані проти мене.

Я завжди можу вплинути на результат того, що відбувається навколо мене.

Мені здається, що життя проходить повз мене.

Я часто про щось тривожуся.

Я уникаю занадто близьких стосунків, щоб не втратити особисту свободу.

Мені часто не вистачає завзятості закінчити почату справу.

Я намагаюся бути в курсі всього, що відбувається навколо мене.

Життя для мене майже завжди пов'язане з напруженням.

Підтримання близьких стосунків пов'язане для мене з труднощами і розчаруваннями.

У мене часто немає можливості впливати на несподівані проблеми.

Моє життя видається мені вкрай безглуздим.

У новій обстановці я майже завжди відчуваю тривогу.

Будучи засмученим, я використовую занадто сильні вирази.

Я не використовую зручний випадок через те, що недостатньо швидко приймаю рішення.

Навколишній світ і події в ньому часто викликають у мене розгубленість і занепокоєння.

Як правило, я пишаюся тим, який я, і своїм способом життя.

Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити в стосунках, що склались у мене з оточенням.

У складних ситуаціях я вважаю за доцільне чекати, поки проблеми вирішаться самі собою.

У житті я ще не знайшов свого покликання.

Іноді я стаю занепокоєним із невідомої причини.

Я зазнаю труднощів, коли намагаюся змінювати свою поведінку так, щоб вона відповідала поглядам різних людей і ситуаціям.

Я приймаю рішення і дію самостійно, не сподіваючись на долю.

У моєму житті дуже багато невизначеності, чимало залежить від випадку.

Я почуваю себе непотрібним.

Я не можу розкритися перед іншими і попросити про допомогу у них навіть у дуже скрутних для мене ситуаціях.

Зазвичай, я вважаю себе відповідальним за те, як я живу.

Коли я стикаюся з важкою ситуацією, я намагаюся знайти плюси в усьому, що відбувається.

Я занепадаю духом через те, що все проти мене.

Для мене важливо завжди зберігати теплі стосунки в моїй родині і з моїми друзями.

Якщо справа в мене йде погано, мені відразу хочеться все кинути.

Часто я дорікаю собі в тому, що мало використовую свої здібності.

Я мучу себе самозвинуваченнями.

Немає нікого, до кого я міг би звернутися зі своїми проблемами.

Я схильний до прояву ініціативи.

Тільки ризикуючи життям, я відчуваю його цінність.

Я довго пам'ятаю зневагу й образи, яких мені завдали.

Я не можу ні до кого звернутися зі своїми проблемами, не відчуваючи страху, що зрештою це якось буде використано проти мене.

У мене є бажання дуже багато чого змінити у своєму способі життя, але не вистачає сил.

Я не завжди замислююся над тим, як мої рішення позначаються на моїх близьких, колегах.

Іноді у мене буває таке відчуття, що переді мною виникло стільки труднощів, що подолати їх просто неможливо.

Я продуктивно працюю в силу власної цілеспрямованості, а не через зовнішній контроль.

Я вважаю, що доля цілком несправедлива до мене.

Маса дрібних неприємностей мене дратують.

Якщо я ризикую, то, скоріше, з розумом, аніж відчайдушно.

Я можу сказати, що в цілому я контролюю свою долю.

Якщо зі мною трапляються неприємності, то мені нічого не хочеться робити.

Потрапляючи в конфліктну ситуацію, я не завжди думаю про те, як мої вчинки відіб'ються на моєму житті в подальшому.

Думаю, що інші в цілому оцінюють мене достатньо високо.

Варіанти відповідей:

– це точно про мене;

– це на мене схоже;

– це схоже на мене, але немає впевненості;

- не наважуюся віднести це до себе;
- сумніваюся, що це можна віднести до мене;
- мені це не властиво в більшості випадків;
- це мене абсолютно не стосується.

Ключі для підрахунку:

Шкала 1 «Морально-комунікативна». Прямий підрахунок: 1, 13, 33, 37, 69. Зворотний підрахунок: 5, 9, 17, 21, 25, 29, 41, 45, 49, 53, 57, 61, 65, 73, 77.

Шкала 2 «Мотиваційно-вольова». Прямий підрахунок: 2, 22, 26, 34, 38, 42, 62, 66, 74, 81, 84. Зворотний підрахунок: 6, 10, 14, 18, 30, 46, 50, 54, 58, 70, 78, 86.

Шкала 3 «Ціннісно-смілова». Прямий підрахунок: 3, 19, 39, 67, 85. Зворотний підрахунок: 7, 11, 15, 23, 27, 31, 35, 43, 47, 51, 55, 59, 63, 71, 75, 79, 82, 87.

Шкала 4 «Внутрішній комфорт». Прямий підрахунок: 12, 56, 88. Зворотний підрахунок: 4, 8, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 60, 64, 68, 72, 76, 80, 83.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Агаєв Назім Асафович – директор Департаменту соціального та гуманітарного забезпечення Міністерства оборони України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Андрусишин Юлія Іванівна – старший науковий співробітник наукової лабораторії Національної академії Служби безпеки України, кандидат психологічних наук.

Герман Людмила Вікторівна – старший науковий співробітник наукової лабораторії Національної академії Служби безпеки України, кандидат психологічних наук.

Іванова Наталя Георгіївна – начальник наукової лабораторії Національної академії Служби безпеки України, доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

Корольчук Валентина Миколаївна – професор кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету, доктор психологічних наук, професор.

Корольчук Микола Степанович – професор кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету, доктор психологічних наук, професор.

Кузьменко Максим Дмитрович – начальник науково-дослідного відділу Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України, кандидат психологічних наук.

Морозов Олександр Михайлович – професор спеціальної кафедри Національної академії Служби безпеки України, доктор медичних наук, професор.

Паливода Ольга Олександрівна – провідний науковий співробітник наукової лабораторії Національної академії Служби безпеки України, кандидат психологічних наук.

Приходько Ігор Іванович – начальник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України Національної академії Національної гвардії України, доктор психологічних наук, професор.

Широбоков Юрій Миколайович – начальник науково-дослідної лабораторії (морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, доктор психологічних наук, доцент.

Виробничо-практичне видання

ІВАНОВА Наталя Георгіївна
МОРОЗОВ Олександр Михайлович
ПАЛИВОДА Ольга Олександрівна
та ін.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ДО ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗАГРОЗИ**

Практичний посібник

Редактор *А. А. Лавренко*
Коректор *А. А. Лавренко*
Технічне редагування
та комп'ютерна верстка *Т. В. Єжової*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 9,30.
Обл.-вид. арк. 7,56. Тираж 30 прим. Наряд № _____

Реєстр. № 56/579-248/в.і. від 21 червня 2022 р.

Видавець і виготовлювач
Національна академія СБ України,
03066, м. Київ, вул. Михайла Максимовича, буд. 22.